

ΓΙΑΝΝΗΣ ΔΑΛΛΑΣ

Ο ΑΝΤΙΔΕΑΛΙΣΤΙΚΟΣ ΣΟΛΩΜΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΒΑΡΝΑΛΗ

ΜΙΑ ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΣΤΟ ΦΩΣ ΕΝΟΣ ΑΝΤΙΔΡΑΣΤΗΡΑ

Μέσα στη δεκαπενταετία της πνευματικής μεταστροφής και ώριμότητας του Βάρναλη εντάσσεται και ο δημιουργικός διάλογός του με τη σκέψη και την ποίηση του Σολωμού. Η δεκαπενταετία όρίζεται ακριβώς από την ιδεολογική μεταστροφή του (γύρω στα 1920)¹. Αλλά οριοθετείται ανοιχτότερα απ' την έγκαινιάση και τη διάρκεια των λυρικών συνθέσεών του, με άκραια όρια τις δύο συλλογές «Προσκυνητής» (1919) και «Τὸ φῶς πὺ καίει» στην «ξαναπλασμένη» δεύτερη μορφή της (1933).

Στὴ δεκαπενταετία αὐτὴ λοιπόν, πὺ περιλαμβάνει ἐνδιάμεσα τὰ ἀντιπροσωπευτικότερα ἐπιτεύγματα καὶ τῶν τριῶν εἰδῶν τοῦ λόγου του—καὶ τοῦ κριτικοῦ του στοχασμοῦ («Ὁ Σολωμὸς χωρὶς μεταφυσική», 1925), ἀλλὰ καὶ τῆς ποίησης («Σκλάβοι Πολιορκημένοι», 1927) καὶ τῆς πεζογραφίας του («Ἡ ἀληθινὴ ἀπολογία τοῦ Σωκράτη», 1931)—σημειώνεται καὶ ἀναπτύσσεται ὁ διάλογός του με τὴν ποίηση καὶ τὴν ποιητικὴ τοῦ Σολωμοῦ. Εἶναι ἓνας διάλογος πὺ ἐξελίσσεται: πὺ ἀρχίζει δηλαδὴ ὡς μαθητεία ὕφους καὶ ἀπήχηση ἰδεῶν («Προσκυνητής») καὶ ἀργότερα, πὺ ἡ μαθητεία ἔγινε ἀφομοίωση καὶ ἡ ἀπήχηση ἀφορμὴ γιὰ ἰδεολογικὴ ἀντιπαράθεση, ὠριμάζει καὶ ἐκφράζεται ὡς σχέση διαλεκτικὴ πρὸς τὴν ποίηση τοῦ Σολωμοῦ («Σκλάβοι Πολιορκημένοι») καὶ ὡς πολεμικὴ πρὸς τὴν κρατούσα στοὺς καιροὺς του κριτικὴ καὶ ἰδεολογία τοῦ σολωμισμού· ἰδεολογία, πὺ δὲν ἦταν παρὰ σκέψη εἰσαγόμενη ἀπὸ τὴ γερμανικὴ φιλοσοφία καὶ αἰσθητικὴ καὶ συνεχιζόμενη, ἀπ' τὴν ἐποχὴ τοῦ Πολυλά ὡς τὴν ἀνανεωμένη στὴ γενιά του ἐκδοχὴ τοῦ Γιάννη Ἀποστολάκη («Ὁ Σολωμὸς χωρὶς μεταφυσική»).

1. Ἡ ἰδεολογικὴ μεταστροφή του ἔγινε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πρώτης του ὑποτροφίας στὸ Παρίσι (τέλη τοῦ 1919-ἀρχὲς τοῦ 1920). Στὴ μαρξιστικὴ ἰδεολογία ἴσως νὰ τὸν μύησε ὁ φίλος του χαρακτὴς Γιάννης Κεφαληνὸς (συνδέθηκε μαζί του στὸ Παρίσι, τὸ 1920). Γιὰ τὰ τέλη τοῦ 1919 ἔμμεση ἐνδειξὴ ἀποτελεῖ καὶ ἡ ἐπιστολὴ πὺ ἔστειλε στὸν Γερ. Σπαταλά, διευθυντὴ τοῦ περιοδ. «Μαῦρος Γάτος», με τὴν ἐντολὴ νὰ μὴ δημοσιευτεῖ ὁ «Προσκυνητής». («Ἐνας χρόνος ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Γεράσ. Σπαταλά», περιοδ. «Σταθμοί», φ.8, Νοεμ. 1972, σ. 161).

Έτσι συγκροτείται και εκδηλώνεται ο σολωμισμός του Βάρναλη¹. Εκδηλώνεται διπλά, ως αποδοχή της ποίησης του Σολωμού και ως αντίθεση προς το ιδεολόγημά της και προπάντων προς την κριτική της παραποίηση: πρόσληψη του μορφολογικού διδάγματός της, άλλ' απόρριψη του θεωρήματός της και της μεταφυσικής σκοπιᾶς του ἀπολογητῆ της. Είναι ένας σολωμισμός λοιπὸν ἀντι- / ιδεαλιστικός, πού τῆ σημασία του στὴν ἐποχὴ και τῆ συμβολὴ στὴν ποίηση τοῦ Βάρναλη, ὡς κινήτρου και συγχρόνως ὡς ἀντικινήτρου, ὅπως τὸ διατυπώνει ὁ τίτλος και ὁ ὑπότιτλος της, προσπαθεῖ νὰ ἐπισημάνει ἢ μελέτη πού ἀκολουθεῖ².

I. Η ΑΦΕΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΣΤΑΘΜΟΙ ΤΗΣ ΕΝΔΙΑΜΕΣΗΣ ΠΟΡΕΙΑΣ

Και παλαιότερα ἀπὸ τῆ δεκαπενταετία μαρτυρεῖται κάποια ἐπαφή, δευτερεύουσα και ἔμμεση, τοῦ Βάρναλη μὲ τὴν ὕστερη σολωμικὴ παράδοση. Λ.χ. τέτοια ἐπαφή ὑποβάλλει ὁ πρόλογος στὴν πρώτη αὐτοτελὴ ποιητικὴ του ἔκδοση «Κηρῆθρες» (1905), πού τὸν ὑπογράφει ἕνας ἀπ' τοὺς τελευταίους γνήσιους σολωμικούς, μεταφυτευμένος στὴ Ἀθήνα τοῦ παλαμισμού, ὁ Στέφανος Μαρτζώκης³. Και εἶναι, ἀκόμη ἔμμεσότερα, στὴν ἐπόμενη ποιητικὴ του φάση, τοῦ μετασυμβολικοῦ αἰσθητισμοῦ του, ἡ καλλιγραφία τῶν σονέτων του, πού ὑποβάλλει μιὰ λαμπρὰ ἐπίδραση τοῦ εἴδους ἀπὸ τοὺς σολωμικούς και ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν Μαβίλη⁴.

Ἐπαλήθευση ρητῆ τῆς στενῆς του συναναστροφῆς μὲ τοὺς σολωμικούς αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἔχομε και στὰ αὐτόγραφα «Σημειωματάρια» του. Ἐκεῖ φαίνονται τὰ ἔχνη ἀπὸ μιὰ προσωπικὴ και ἐν μέρει συστηματικὴ ἀνάγνωσή τους. Συστηματικὴ και ἐποπτικὴ, γιατί ἐντάσσονται σὲ μιὰ πλατύτερη ἀνάγνωση πού ἀπὸ τὰ Ἀκριτικά, τὰ Πτωχοπροδρομικά και τὰ κείμενα τῆς Κρητικῆς σχολῆς φτάνει ὡς τοὺς ρομαντικούς και τῆ γενιὰ τῶν δημοτικιστῶν τοῦ 1880. Και προσεκτικὴ και κριτικὴ, γιατί ἀναφέρονται ὀνομαστικά και σχολιάζονται, μὲ sporadicῆς παραπομπῆς και παραθέματα ἐρασιτεχνικῆς ἐπιλογῆς, κάποτε και μέσα ἀπὸ τὴ συναγωγὴ ἢ τὴν κρίση ἄλλου (π.χ. τοῦ Παλαμᾶ). Ἐτσι στὸ «Ση.θ'»⁵-

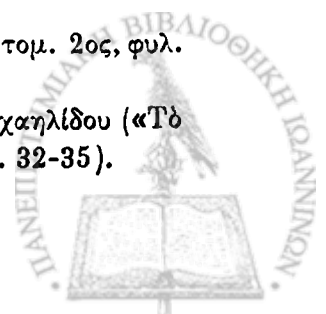
1. Ἐτσι διακρίνεται ὡς ὅρος ὁ «σολωμισμός» ἀπὸ τῆ «σολωμικότητα». Γιὰ τὴν τελευταία ἄποψη, βλ. Γιώργος Βελουδῆς, «Ὁ σολωμικὸς Βάρναλης», Προτάσεις, Κέδρος (1981), σσ. 40-53.

2. Ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ φαινομένου, ὅπως ἀναφέρει και ὁ τίτλος γίνεται μὲ ἄξονα τὴν ποίηση τοῦ Βάρναλη. Ἡ θεωρητικὴ και κριτικὴ του ἐργασία φυσικὰ συνεξετάζεται, ἀλλὰ εἰδικὰ σὲ σχέση μὲ τὴν ποίησή του.

3. Κωνσταντίνου Ι. Βάρναλη, *Κηρῆθρες*, Ἀθῆναι 1905, σ. 9-10. Βλ. και Κώστα Βάρναλη, *Τὰ Φιλολογικὰ Ἀπομνημονεύματα*, φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Κ.Γ. Παπαγεωργίου, Κέδρος, 1980.

4. Βλ. λ.χ. τὰ σονέτα του, τὰ δημοσιευμένα στὸ περιοδ. «Γράμματα», τομ. 2ος, φυλ. 21-24 (1914) και 25-27 (1915).

5. Σύμφωνα μὲ τὴν καταλογογράφηση τοῦ ἀρχείου ἀπὸ τῆ Θεανῶ Ν. Μιχαηλίδου («Τὸ ἀρχεῖο Βάρναλη», Ὁ λογοτεχνικὸς Πολίτης, τεῦχ. 71, Ἰαν. - Μάρτ. 1986, σσ. 32-35).

διαίτερα σημειώνονται με ἐνδεικτικὲς ἀναφορὲς οἱ περισσότεροι, ἀπ' τὸν Πολυλά ὡς τὸν Θεοτόκη (καὶ ἀνάμεσα ἀναφέρονται ὁ Μαρκοράς, ὁ Καλοσγοῦρος, ὁ Ζαμπέλιος, ὁ Τερτσέτης, ὁ Μαβίλης). Καὶ ἔτσι, ἀρχικὰ γραμματολογικὰ, μπαίνει στὰ ἐπίκεντρα τοῦ προβληματισμοῦ του καὶ ὁ Σολωμός.

Ο «ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΗΣ»: ΑΠΑΡΧΗ ΚΑΙ ΠΡΩΤΕΣ ΣΤΑΘΕΡΕΣ

Ὡσπου ὁ «Προσκυνητὴς» σημειώνει τὴν ἀφετηρία καὶ τὶς πρώτες σταθερὲς αὐτοῦ τοῦ προσανατολισμοῦ στὴν ποίησή του. Ὅπου μάλιστα ἀναφέρεται ὀνομαστικὰ καὶ ἀξιολογεῖται, μὲς στὸ ποίημα, ὁ Σολωμός. «Ὅμηρος, Σολωμός τ' ἀρχοντολόγι/ τῶν ἀρετῶν Σου» (III, 6-7), γράφει προσφωνώντας τὴν Ἑλλάδα· καὶ πιὸ κάτω, ὅταν ξεχωρίζει τὰ δημοτικὰ τραγούδια ὡς πηγὲς τῆς ἐθνικῆς αὐτογνωσίας καὶ παρατηρεῖ, πῶς ὅταν κάποτε σ' αὐτὲς: «ἐκλιν' ὁ Σολωμός νερὸ νὰ πάρει / τὴν ἴδια του ὀμρφοιὰ εἶδε κι' ἐχάρη» (III, 87-8). Μετὴ μνεία τῆς ἐξόδου τοῦ Μεσσολογίου του μάλιστα συναρτᾶται καὶ μιὰ τρίτη ἀναφορά, θεματικὴ:

τις εἰκόνες

καὶ τὰ σεμνὰ κρεβάτια πρὶν πεθάνουν
μάνες Μεσολογγίτισσες τὰ ρίχνουν
στὴ φωτιά καὶ γαλήνιαν ὄψη δείχνουν!

Καὶ ἀκολουθεῖ ἀναλυτικὰ, μέσα ἀπ' τὴ σύνθεση, ἡ καταγραφή τῶν ἄλλων ἀπηγήσεων:

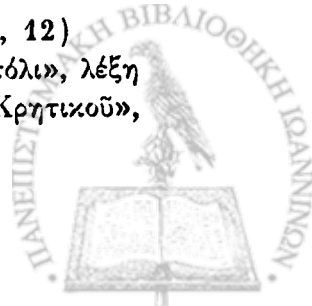
1. Σ. *Μὲ χίλιες βρῦσες χύνεται, μὲ χίλιες γλῶσσες κραίνει*
(«Ἐλευθεροὶ Πολιορκημένοι», Σχ. Β', ἀπ. 2)
Β. *Ὅλα ἦταν ἓνας πόταμος μὲ χίλια*
στόματα, χίλιοι ἀντίλαλοι, μιὰ γλῶσσα
(«Προσκυνητὴς», III, στ. 81-2)²
2. Σ. *Εἶναι προσωποποιημένη ἡ Πατρίδα, ἡ Μεγάλῃ Μητέρα, Θεάνθρωπη*
|...|
Στοῦ τέκνου σύρριζα τὸ νοῦ, Θεοῦ τῆς μάνας μάτι
(«Ε. Π.», Β', 12)

1. Βλ. τὴ σολωμικὴ πηγὴ τοῦ θέματος:

Καὶ βλέπω πέρα τὰ παιδιὰ καὶ τέσ ἀντρογυναῖκες
Γύρου στὴ φλόγα π' ἄναψαν καὶ θλιβερὰ τὴ θρέψαν
Μ' ἀγαπημένα πράματα καὶ μὲ σεμνὰ κρεβάτια,
Ἄκίνητες, ἀστέναχτες, δίχως νὰ ρίξουν δάκρυ

(«Ε.Π.», Γ', 12)

2. Βλ. ἐπίσης, μὲ ἀφορμὴ καὶ τὴ λέξη «ἀντίλαλοι», καθὼς καὶ τὸ «φιαμπόλι», λέξη ποὺ ἀκολουθεῖ τοὺς δύο στίχους, καὶ μιὰ κάποια ἐνδεχόμενῃ ἐπίδραση τοῦ «Κρητικοῦ», ἀπ. 22, στ. 35 καὶ 46.

- B. *Κι ανέβασέ την φῶς περιγραμμένη¹
στὰ οὐράνια Ἑλλάδα ἐσένα, ἄσειστο Μάτι
πνευματικῆς ἡμέρας*
(«Π.», III, 89-91)
3. Σ. *τὸ στῆθος τὸ χορτάτο
τ' ἀράθυμο, τὸ δυνατὸ κι ὄλο ψυχῆς γεμάτο
.....
τοὺς λέει μεγάλα καὶ πολλὰ ἢ τρίςβαθη ψυχὴ τους*
(«Ε.Π.», Β', 3, 9)
- B. *Ἀνοιγμένη
στὰ ἔσχατα βάθη τῆς ψυχῆς, γεμάτη
ψυχῆς ἐφάνης*
(«Π.», III, 91-3)
4. Σ. *Τὸ χάσμα π' ἀνοιξ' ὁ σεισμὸς κι εὐθὺς ἐγέμισ' ἄνθη*
(«Εἰς τὸν θάνατο κυρίας Ἀγγλίδας»)
- B. *Καὶ τοῦ σειμοῦ τὰ χάσματα στὴ γῆ σου
κλεῖσαν εὐθὺς μ' ἀνθούς τοῦ παραδείσου*
(«Π.», III, 95-6)
5. Σ. *ἀναπάντεχα μέρη ἄλλουνοῦ κόσμου*
(«Ὁ Λάμπρος», XXIX)
Οἱ κόσμοι γύρω ν' ἀνοιγαν κορῶνες γὰ τοῦ ρίζουν
(«Πόρφυρας», ἀπ. 8)
- B. *στὰ δόλωτα ρηγάτα ἄλλουνοῦ κόσμου*
(«Ε.Π.», Γ', 2)
6. Σ. *Ἔργα καὶ λόγια στοχασμοὶ — στέκομαι καὶ κοιτάζω—*
(«Π.», V, 28)
- B. *Καὶ στοχασμοὺς καὶ λόγια κι ἔργα θεῖα*
(«Π.», VIII 17)
7. Σ. *Δῶρο δὲν ἔχουνε γιὰ Σὲ καὶ γιὰ τὸ μέσα πλοῦτος*
(«Εἰς Φραγκίσκα Φραίζερ», 3)
- B. *Τὰ πλούτη σου ὦ ψυχὴ ἢ θυσία τὰ δείχνει*
(«Π.», VIII, 39)

1. Βλ. γιὰ τὴ φράση «φῶς περιγραμμένη», καὶ τὸ:

*Ἄ! τὸ φῶς ποὺ σὲ στολίζει
Σὰν ἡλίου φεγγοβολή
.....
Φῶς τὸ χέρι, φῶς τὸ πόδι
Κι ὄλα γύρω σου εἶναι φῶς*

(«Ἕμνος εἰς τὴν Ἐλευθερίαν», στρ. 94,95)

8. Σ. Φύση, χαμόγελ' ἀστραφες κι ἐγίνηκες δική του
.....

Ἄστραφε φῶς καὶ γνώρισεν ὁ νιὸς τὸν ἑαυτό του
(«Π.», 7,8)

Β. Θεϊκὴ ἀστραφιὰ ποὺ ξάφνου ὁ νοῦς ἐδέχτη
(«Π.», IX, 4)

9. Σ. Σὲ βυθὸ πέφτει ἀπὸ βυθὸ ὥσπου δὲν ἦταν ἄλλος·
Ἐκεῖθ' ἐβγῆκε ἀνίκητος
(«Ε.Π.», Β' 43)

Β. ψηλὰ γιὰ ν' ἀνεβοῦμε
ποῖπει πολὺ βαθιὰ νὰ κατεβοῦμε¹
(«Π.», X, 23-4)

10. Σ. Οἱ ἥρωες εἶναι ἐνωμένοι καὶ μέσα τους λόγια λένε·
Γιὰ τὴν αἰωνιότητα ποὺ μόλις τὰ χωραεῖ·
Στὰ μάτια καὶ στὸ πρόσωπο φαίνοντ' οἱ στοχασμοὶ τους
.....

Γλυκειὰ κι ἐλεύθερ' ἡ ψυχὴ σὰ νᾶτανε βγαλμένη
Κι ὑψῶναν μὲ χαμόγελο τὴν ὄψη τὴ φθαρμένη
(«Ε.Π.», Β', 9)

Β. Ἀχαμνὰ τὰ κορμιά μας πῶς φεγγίζουν!
Βλέπετε μέσα ἢ ποὺ μᾶς φλέγει ὀγνώμη
.....

Βγαλμένοι ἀπ' τὰ κορμιά μας ὄξω, πᾶμε
καὶ πρὶν φτάσομε εἴμαστε φτασμένοι
(«Π.», X, 25-6, 41-2)

11. Σ. Τ' ὄνειρου μάταια πιθυμιά, κι ὄνειρ' αὐτὴ ν' ἢ ἴδια
(«Ε.Π.», Γ', 9)

Β. Ἦταν βραχνὰς κι ὄνειρου ἦταν πεθύμια
(«Π.», XI, 9)

1. Μὲ τὴ διαμεσολάβηση Ἰσως καὶ τοῦ Παλαμᾶ:
καὶ μὴν ἔχοντας πιὸ κάτου ἄλλο σκαλί
νὰ κατρακυλήσεις πιὸ βαθιὰ
στοῦ Κακοῦ τὴ σκάλα, -
γιὰ τ' ἀνέβασμα ξανὰ ποὺ σὲ καλεῖ
θὰ αἰστανθεῖς νὰ σοῦ φυτρῶνουν, ὦ χαρά!
τὰ φτερά,
τὰ φτερά τὰ πρωτιὰ σου τὰ μεγάλα!

(«Ὁ Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου», Λόγος Η', «Προφητικὸς»)

12. Σ. *Όλοι σάν ένας, ναλ, χτυποῦν, δμως ἐσὸ σάν δλους*
(«Ε.Π.», Β', 29)

Β. *Ἐγὼ ἴμουν ὄλοι ἐσεῖς*
(«Π.», ΧΙ, 15)

Ἡ ἀντιπαραβολὴ εἶναι χαρακτηριστικὴ καὶ θὰ μπορούσε νὰ ἐπεκταθεῖ καὶ σ' ἄλλα, δευτερεύοντα ἢ συμπληρωματικά, στοιχεῖα. Στοιχεῖα μορφολογικά, ἀπὸ τὴν ἐπισήμανση ποικίλων λέξεων ἢ φράσεων σολωμικῶν—π.χ. «φιαμπόλι» (III, 13), «σπλάχνα» (X, 29), «μάτια ἐρωτευμένα» (Πρ. 8), «θύμηση γλυκειά» (V, 7), «ἡ καρδιά μὲ τὰ κινήματά της» (IV, 33), «τοῦ λογισμοῦ μητέρα» (V, 35)—ἕως τὴν ἐπιλογή τοῦ εἴδους τῆς σολωμικῆς ὀχτάβας, μὲ παρόμοια μάλιστα ὁμοιοκαταληξία (α-γ-ε, β-δ-στ, ζ-η), ὅπως πρῶτος τὰ ἐγκαινίασε («Ὁ Λάμπρος»). Ἀλλὰ καὶ ἰδεολογικά στοιχεῖα, ὅπως λ.χ. ἐξυπακούονται σὲ ἔννοιες μὲ κεφαλαῖα τὰ ἀρχικά τους—«τοῦ Ἀγαθοῦ τῆ ρίζα» (II, I) ἢ «ἔγινε Νοῦς καὶ Θέληση καὶ Μάτι» — ποὺ κατὰγονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ ἰδεαλισμοῦ τοῦ Σολωμοῦ. Τὸ πνεῦμα μάλιστα αὐτοῦ τοῦ ἰδεαλισμοῦ διαπερνᾷ ὅλη τὴ σύνθεση τοῦ Βάρναλη καὶ κορυφώνεται σὲ ἀφ' ἑαυτοῦ τοῦ τύπου:

*Ὁ Λόγος τριαδικὸς καθὼς ἡ Θεότη:
Ὁμορφιά κι Ἀρετὴ κι Ἀλήθεια ἀντάμα.
Καρδιά καὶ Νοῦς καὶ Θέληση· μιὰ Ὀλόγη
τῆς Ζωῆς*

(«Π.», IX, 9-11)

1. Κάποτε μὲ μιὰ ἀνάλογη αἴσθηση τῆς τονικῆς τοῦ μέτρου καὶ μὲ ἀντίστοιχη ἐπανάληψη τῆς λέξης ἢ τῆς φράσης. Π.χ.:

*Πάει γιὰ νὰ βγεῖ στὴ θύρα ἀργά, καὶ ἀνοίγει,
Λεπτὴ φωνὴ τοῦ λέει, Χριστὸς ἀνέστη.
Εἰς τὴν ἄλλη πηδάει, καὶ φωνὴ ὀλίγη
Καὶ παρόμοια τοῦ λέει, Χριστὸς ἀνέστη.
Ἀπὸ τὴν τρίτα πολεμάει νὰ φύγη,
Καὶ μία τρίτα τοῦ λέει, Χριστὸς ἀνέστη.
Αὐτοκίνητες πάντα ἀνοιγοκλειοῦνε
Οἱ τρεῖς θύρες κι ἀχὸ δὲν προξενοῦνε*

(«Ὁ Λάμπρος: Τὸ ἐσπέρας τῆς Λαμπρῆς», στρ. 6)

*Ἦταν βραχνὰς κι ὄνειρον ἦταν πεθῦμια
ποὺ πλήθαινε μου τὸν πικρὸ ἔμαντό μου.
Πάντα μονάχος ἤμουν· τὰ δοκίμια
τὰ πήδαα μόνος μὲ τὸν ἔμαντό μου.
Ζητάω τριγύρω σ' ὁμορφιά κι ἀσκήμια,
μὰ πάντα βρίσκω ἔμπρὸς τὸν ἔμαντό μου.
Ἐγὼ ἴμουν ὄλοι ἐσεῖς, ἐγὼ ἴμουν ἡ ἄχνα
ποὺ ἀπὸ τῆς μάζας ἔβγαине τὰ σπλάχνα*

(«Προσκυνητής», ΧΙ, στρ. 2)

καί: *Πάνω άπ' του Χρόνου τὰ ὄρια άνεβασμένοι*

τήν Πολιτεία, τὸ Κράτος, τὸ Ἔθνος πρῶτοι
ἀφήνετε καὶ γένεστ' Ἀνθρωπότη
 («Π.», IX, 21, 23-4)

καὶ ἀκόμη:

ὄχι ὄντα,
εἶμαστε Ἰδέες πὸν ζοῦνε πολεμώντα,

μαρτυρώντας μιὰ ἐκτεταμένη καὶ πιστὴ ἀνάγνωσι ἀκόμη καὶ τῶν «Στοχασμῶν» τοῦ Σολωμοῦ. Ἄλλὰ εἶναι μιὰ ἀνάγνωσι ἐν θερμῶ, δηλαδή τυφλὴ καὶ άνεπεξέργαστη: ἐνσωμάτωση ἐνὸς ξένου καὶ ἀνώτερου ὕλικου σὲ μιὰ ποίηση βεβαρυμένης μαθητείας καὶ ἄλλου γένους.

Αὐτὰ εἶναι καὶ τὰ δύο διακριτικὰ γνωρίσματα τοῦ ἀρχικοῦ σολωμισμοῦ τοῦ Βάρναλη: εἶναι ἓνας σολωμισμὸς ἰδεολογικὰ παθητικὸς καὶ ὡς πρὸς τὴ μορφὴ ἀκόμη ἀμετουσίωστος. Καὶ πραγματικὰ ὁ ποιητὴς ἐδῶ εἶναι ἓνας ἰδεαλιστὴς πιστός, πὸν ἀντιγράφει άνεπεξέργαστα τὰ ἐγγελιανὰ καὶ τὰ καντιανὰ σολωμικὰ διδάγματα· μιὰ ἀντιγραφή πὸν ἐπαληθεύεται καὶ ἀπὸ τὰ διαβάσματά του αὐτῆς τῆς ἐποχῆς¹, ἐνῶ τείνει τυπικὰ νὰ ἐνταχθεῖ μέσα στὶς ἀνάλογες ἀνησυχίες τῆς ἐλληνικῆς πνευματικῆς πραγματικότητος². Καὶ ὡς πρὸς τὴ μορφὴ του μένει ἓνας σολωμισμὸς άνενεργός, δηλαδή δὲν ἐπιδρᾷ καὶ δὲν ἐπενεργεῖ στὸ ὕφος του. Τὰ σολωμικὰ του δάνεια εἶναι ἀμετάπλαστα καὶ στὸ περιβάλλον τους παράταιρα. Τὸ ὅτι εἶναι ἀμετάπλαστα, φαίνεται καὶ στὴν ἀντιπαραβολὴ πὸν προηγήθηκε. Τὸ ὅτι εἶναι ἀπροσάρμοστα στὸ ὕφος του, τὸ διαπιστώνομε διαβάζοντας τὸ ποίημα, ὅπου βλέπομε ἀκόμη νὰ δεσπόζει, ὕφολογικὰ καὶ γλωσσικὰ καὶ μετρικὰ, ὄχι ἡ μουσικὴ καὶ ὀργανικὴ ἐπτανησιακὴ παράδοση τοῦ Σολωμοῦ, ἀλλὰ ὡς νόημα καὶ ἤχος ἡ ρητορικὴ καὶ ἐντεχνῆ ἀθηναϊκὴ Σχολὴ τοῦ Παλαμᾶ³.

1. Διαφωτιστικὴ θὰ εἶναι, γιὰ τὰ ξένα του διαβάσματα, ὅταν δημοσιευθεῖ ἡ ὕλη τῶν αὐτόγραφων «Σημειωματαρίων» του, ἰδιαιτέρα τοῦ «Ση. θ'». Μὲ τὴν εὐκαιρία σημειῶνω πὸς στὸ «Ση. η'» περιέχονται καὶ σχεδιάσματα τοῦ «Προσκυνητῆ» (βλ. Θεανῶ Ν. Μιχαηλίδου, «Τὸ ἀρχεῖο Βάρναλη», Ὁ λογοτεχνικὸς Πολίτης, τεύχ. 71, Ἰαν. - Μαρτ. 1986, σ. 33).

2. Ἰδιαιτέρα τοῦ Ν. Καζαντζάκη, μὲ τὰ διαδοχικὰ του φιλοσοφικὰ «πιστεύω», πὸν ἀντίστοιχα ἀλλὰ εὐρύτερα καὶ θεωρητικότερα αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, ἐπηρεασμένος καὶ ἀπ' τὴ θεωρία τοῦ Spangler γιὰ τὴν καταστροφὴ τῶν πολιτισμῶν, ἐτοιμάζεται ἐπίσης νὰ περάσει ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ ἰδεαλιστικοῦ ἐθνικισμοῦ στὴν περιοχὴ τοῦ (μεταφυσικοῦ) κομμουνισμοῦ καὶ νὰ γράψει τὴν «Ἀσκητικὴ» του, πὸν ἐκδίδεται ταυτόχρονα μὲ τὴν προγραμματισμένη συλλογὴ τοῦ Βάρναλη «Σκλάβοι Πολιορκημένοι» (1927).

3. Ὁ Παλαμᾶς τοῦ προμηθεύει, φανερότερα, ὅλα τὰ χοντρά ὕλικὰ γιὰ νὰ χτιστεῖ ἡ συλλογὴ: ἀπὸ τὰ φραστικὰ καὶ μετρικὰ, π.χ. «τῆς Γῆς ἀφάλι», «ἐκκλησιῆς οἱ λόγοι», «ρηγαδικὸς λόγος» «Στίχος Ρήγας», «ἡρώισσα Πράξη» καί:

ἀπ' ὅλες τίς κορφάδες, Ρωμιοσύνη,
τραγουδομένες σ' εἴχανε κυκλώσει!

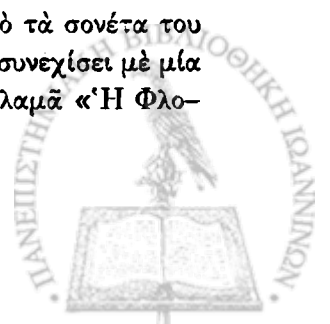
ΠΙΣΩ ΑΠΟ «ΤΟ ΦΩΣ ΠΟΥ ΚΑΙΕΙ»:
Η ΑΝΑΣΤΟΛΗ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΣΟΔΙΑΣΤΗΜΑ

Ἡ ὁμαλὴ ἐξέλιξη τοῦ φαινομένου—ἡ ἐξέλιξη τῆς πρόσληψης τοῦ Σολωμοῦ—φαίνεται νὰ ἀνακόπτεται πρὸς τὸ παρὸν ἀπὸ «Τὸ φῶς πού καιεῖ» (1922). Κατ' οὐσίαν πρόκειται γιὰ ἀναστολή. Ἀπ' τὸ 1922 (καὶ πρὶν ἀπ' τὸ 1919-1920 τῆς μεταστροφῆς του), ἀπὸ τότε πού ἀναστέλλεται ἡ πρόσληψη, ὡς τὸ 1923 πού ὁ ποιητὴς λαβαίνει γνώση τοῦ βιβλίου τοῦ Ἀποστολάκη «Ἡ ποίηση στὴ ζωὴ μας» καὶ ἔτσι τοῦ παρέχεται τὸ ἐρέθισμα γιὰ τὴν ἔκφραση τοῦ ἀντιδεαλιστικοῦ σολωμισμού του, μεσολάβησε καὶ τοῦ ἐπιβλήθηκε ὡς πίστη μιὰ ἄλλη ἰδεολογικὴ πραγματικότητα καὶ γλώσσα. Μὲ «Τὸ Φῶς πού καιεῖ» τοῦ ἐπιβλήθηκε ὡς ἰδεολογία ὁ μαρξισμὸς καὶ ὡς γλώσσα ὁ ρεαλισμὸς. Καὶ ἀκόμη τοῦ ἐπιβλήθηκε στὴν ἔκφραση ὁ τόνος τοῦ κηρύγματος, ἡ ὠμὴ περιγραφή πού δὲν ἐξωρατίζει, ἀλλ' ἀναδεικνύει τὴν ἀσχήμια τῆς ζωῆς, ἡ γυμνὴ κοινωνικὴ στηλίτευση καὶ σάτιρα.

Καὶ ὅμως ὁ σολωμισμὸς του δούλευε ὑπόγεια καὶ ἐτοίμαζε σιωπηρὰ τὴν ἐπόμενη ἐμφάνισή του ἀπ' ἄλλους δρόμους. Δούλευε καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1919 («Προσκυνητῆς») ἀπ' τοὺς δρόμους ὄχι τοῦ παλαμικοῦ ρητορισμοῦ, ἀλλὰ τοῦ μεταπαλαμικοῦ—σχετικοῦ καὶ μὲ τὴν ἐγγενή του φύση—λυρισμοῦ. Καὶ ἀρχίζει νὰ ἀποδίδει, σὲ μιὰ φάση ἐνδιάμεση, πού παρακινεῖται ἢ ἐνισχύεται, πέρα ἀπ' τὸν Γρυπάρη καὶ τὸν Μαλακάση καὶ τοὺς ἄλλους λυρικούς, ἀπ' τοὺς τρόπους καὶ τὰ στροφικὰ συστήματα προπάντων τοῦ Σικελιανοῦ. Τοῦ Σικελιανοῦ τῶν συλλογῶν «Λυρικά Α'» καὶ τῆς ἐμμεσότατα ἀλλὰ πλησιέστερα σολωμικῆς «Μήτηρ Θεοῦ». Εἶναι ἡ συλλογὴ ὅπου ξαναδοκιμάζεται ὁ μεστὸς σὲ νόημα καὶ μουσικότητα σὲ χρῶμα δεκαπεντασύλλαβος μὲ τὴ γνώριμη ζευγαρωτὴ ὁμοιοκαταληξία, πέρα ἀπ' τὴν ἀφόρμηση τοῦ Σολωμοῦ· ὅπως καὶ ἐκεῖνος πρῶτος τὸν ἀξιοποίησε, πέρα ἀπ' τὸ ὑπόδειγμα τῆς Κρητικῆς σχολῆς. Καὶ ὁ Βάρναλης λοιπὸν μὲ τὴ βοήθεια αὐτοῦ τοῦ στροφικοῦ συστήματος—τοῦ ζευγαρωτοῦ μας δεκαπεντασύλλαβου στὴν ἔντεχνη μεταδημοτικὴ του ἐπεξεργασία—ξαναδοκιμάζει νὰ ἀναβαθμίσει ἀπὸ δρόμους οὐσιαστικούς καὶ ὑπογεϊότερους τὴν ἀδόκιμη παλιότερα σολωμικὴ του μαθητεία.

Τὸ ὅτι θὰ τὸ κατορθώσει κάποτε, καὶ μάλιστα ἀρκετὰ προσωπικά, θὰ φανεῖ πολὺ ἀργότερα στὴν ὄριμη ἐπαφὴ του, μὲ τὰ δίστιχα τοῦ διαλόγου «Ὁ Ἄντρας» καὶ «Ἡ Γυναίκα», ἀπ' τὴ συλλογὴ τοῦ «Σκλάβοι Πολιορκημένοι» (τῆς ἐνότητος «Ὁ Πόλεμος», πού προωτοδημοσιεύεται τὸ 1925). Ἀλλὰ ὁ διάλογος ἀρχίζει ἐνωρίτερα, πολὺ πρὶν ἀπὸ «Τὸ Φῶς πού καιεῖ» (1922), πρὶν ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸ «Προσκυνητῆς» (1919). Μὲ τὰ δίστιχα τῶν παρακάτω ποιημάτων του:

ὡς τὶς ἰδέες—π.χ. ἰδιαιτέρως στὸ III ἀπηχοῦνται ἔντονα οἱ θεματικὲς ἰδέες ἀπὸ τὰ σονέτα του «Πατρίδες» τῆς «Ἀσάλευτης ζωῆς»—καὶ ὡς τὴν βασικὴν του πρόθεση νὰ συνεχίσει μὲ μιὰ σύνθεση, πού θὰ ἀποτελοῦσε ἐξέλιξη καὶ ἀπάντηση τῶν συνθέσεων τοῦ Παλαμᾶ «Ἡ Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ» καὶ «Ὁ Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου».

A.K. (1917-18)

Σὲ μιὰ καλλιτέχνισσα (1918-19)

Καὶ στὰ δυὸ ποιήματα οἱ ζευγαρωτοὶ δεκαπεντασύλλαβοι εἶναι καὶ στὸ ὕφος τους ἀκόμη σικελιανικοί. Γιατὶ προπορεύτηκε καὶ συμπορεύτηκε μαζί του — ἓνα εἶδος «Πλατυτέρας» καὶ στὴν ποίηση— ἢ πολὺ σημαντικὴ «Μήτηρ Θεοῦ» (δημ. 1917-19). Ἡ φωνὴ τῆς ἀπηχεῖται καὶ στὰ δίστιχα τῶν δύο τοῦ ποιημάτων, μὲ τὴ σικελιανικὴ τους τονικὴ, τὶς ρητορικὲς ἀποστροφές τους— «ὦ! ποῦ ...», «Ἄχ! νὰ ἔταν»— τὴν πυκνότητα τῶν συνηζήσεων καὶ τὸ τάνυσμα τῶν διασκελισμῶν τῶν στίχων τους. Ὅπως ἀπηχεῖται καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ αἰσθητισμοῦ τοῦ ὁμοτέχνου του: τοῦ ὀρησκειτικοῦ αἰσθητισμοῦ ἐκεῖ, τοῦ διάχυτου ἐρωτικοῦ αἰσθητισμοῦ ἐδῶ, πάντως καὶ στοὺς δύο ἑλληνοκεντρικοῦ. Καὶ ἂν ἀκόμη ὑποθέσουμε πῶς πίσω ἀπὸ τὰ δίστιχα τοῦ «A.K.»:

*Ποιὸ τοῦ Δαφνιοῦ ψηφιδωτόν, ὄλο ψυχὴ καὶ πίστη,
ἀπὸ τὸ θόλο ξάστερο μπροστά μου ἤρθε κι ἐστήθη;*

ἀπηχεῖται ἴσως ἀμυδρότατα ἢ ἰδέα, ἢ γνωστὴ, τοῦ «Κρητικοῦ (ἀπ. 21):

Ἔλεγα πὼς τὴν εἶχα δεῖ πολὺ καιρὸν ὀπίσω

κἂν σὲ νὰ ζωγραφιστὴ μὲ θαυμασμό περισσο,

καὶ πίσω ἀπὸ τὰ δίστιχα τοῦ «Σὲ μιὰ καλλιτέχνισσα»:

Καὶ θάμπος χύνεται ἡ φωνὴ σου, ἀστὲρι ποῦ ξεσπάει

καὶ σπαθωτὸ κόβει ἄξαφνα τὰ μεσανύχτια χἀη,

ἀπηχεῖται ἄλλη φωνὴ ἀπὸ τοὺς «Ἐλεύθερους Πολιορκημένους» (Σχεδ. Β', ἀπ. 3):

Τέλος μακριὰ σέρνει λαλιὰ σὰν τὸ πεσοῦμεν' ἄστρο,

ἢ προσέγγιση εἶναι μᾶλλον συμπτωματικὴ, δέσμια τοῦ ἐρωτικοῦ αἰσθητισμοῦ του καὶ τοῦ μυστικιστικοῦ παγανισμοῦ τοῦ ὁμοτέχνου του¹.

Ἄλλὰ γιὰ νὰ πλησιάσει γονιμότερα τὸ δίδαγμα τοῦ Σολωμοῦ, τοῦ χρειάστηκε μιὰ εὐρύτερη ἀποδέσμευση, ὅπως πρὶν ἀπ' τὰ παλαμικά, τώρα κι ἀπ' τὰ πλαίσια τὰ σικελιανικά. Ἄλλωστε εἶναι ἡ ἐποχὴ, ποῦ, ὅπως ξέρομε καὶ πάλι ἀπ' τὰ «Σημειωματάρια» του, γράφει μιὰ πολεμικὴ ἐναντίον τῶν ἀρχῶν καὶ τῆς ποιητικῆς τοῦ Παλαμᾶ καὶ τοῦ Σικελιανοῦ². Γιὰ νὰ συνδιαλλαγεῖ λοιπὸν μὲ τὶς

1. Ἀντιγράφω ἀπὸ τὰ Σημειωματάρια καὶ ἓνα ἀκόμα δεῖγμα δεκαπεντασύλλαβων ἀνέκδοτων αὐτῆς τῆς περιόδου, τῶν παραμονῶν τοῦ πρώτου ταξιδιοῦ του στὸ Παρίσι (1917 ἢ 1918):

*Κάθε φορά, σὲ κάθε μου γλυκειὰ ἢ ποικρὴ μου πλάνη,
πίστευα σ' ὦρα εὐλογητὴ πὼς τὸ σωστό εἶχα κάνει,
σύμφωνα μὲ τὸ λογισμὸ καὶ τῆς καρδιᾶς τὴν κλίσση,
ἢ πὼς ἀνώτερος σκοπὸς μοιραῖα μ' εἶχε κινήσει*

.....
*Εἶχα τὸ νοῦ διαφεντευτὴ κι ἄρχοντα κυβερνήτη
βαθειά μου, τοῦ καλοῦ ἢ κακοῦ διδάχο δικαιοκρίτη,
κι ἔτσι ἀφηνόμοννα σ' αὐτόν, καθὼς πουλὶ στὸν ἀέρα,
ὅταν τὴ νύχτα κρύβεται καὶ τραγουδᾷ τὴ μέρα*

2. Βρίσκεται κυρίως στὸ «Ση. ι'» (βλ. Θεανῶ Μ. Μιχαηλίδη, ὁ.π., σ. 34, ὑποσ. 10).

ιδέες τοῦ προτύπου ἢ ἀντιπροτύπου του, τοῦ χρειάστηκε ἡ ἰδεολογική του χειραφέτηση. Τοῦ χρειάστηκε ἡ ἀπόσταση, ὁ ἀντίποδας. Ἔτσι γιὰ νὰ ὑποδεχτεῖ καὶ στὴ μορφὴ τὸ δίδαγμα, τοῦ χρειάστηκε ὁ ποιητικὸς ἀλλόγουρος: νὰ ἀνοιχτεῖ, ὅπως ἀνοίχτηκε, στὰ πρὸ ποιήματα εἶδη, μὴ διστάζοντας νὰ χύνει τὶς ιδέες τους σὲ στιχουργικὰ καλούπια καὶ σὲ φόρμες ἄλλων, ὅπως λ.χ. σὲ βαρύσυρτους ἀνάπαιστους, παρακινημένους ἴσως ἀπὸ κάποιους τόνους τῶν μεταφραστῶν τῶν γορδικῶν καὶ τῶν κομμῶν τῆς τραγωδίας—τοῦ Γρυπάρη; ἢ τοῦ Μελαχρινού;—(«Ὡκεανίδες», «Ἡ Μάνα τοῦ Χριστοῦ»). Ὅπως θὰ πατήσει ἀργότερα, στὴν ὄριμη πιά φάση του, σὲ γοργοὺς δημοτικοὺς ἰάμβρους, συνδυάζοντας τους τολμηρὰ μὲ ἀντιθετικοὺς σολωμικοὺς τροχαίους («Ὁ «καλὸς» λαός», «Ἡ χαρὰ τοῦ πολέμου, ἕνας κλέφτης ἀπ' τὰ περασμένα»). Φυσικὰ δὲν πρόκειται γιὰ μαθητεία σ' ἄλλα πρότυπα. Πρόκειται γιὰ τὸ δικαίωμα ἐνὸς δόκιμου—τοῦ μαθητευόμενου, πού ἐγινε φτασμένος πιά τεχνίτης—νὰ κυκλοφορεῖ ἐλεύθερα μὲς στὴν παράδοση καὶ συνειδητὰ νὰ ἐπωφελεῖται ἀπὸ τὴν κοινὴ περιουσία τῆς λογοτεχνίας μας. Πρόκειται γιὰ τὴ συνήθειά του νὰ ἐπιλέγει μιὰ συγκεκριμένη ἀφετηρία, γιὰ προσωπική του παλμοδότηση. Καὶ γιὰ τὴν στρατηγική του νὰ ἐκμεταλλεύεται τὴν ξένη ἀφετηρία, ὥστε μὲ τὴν παλμοδότηση νὰ στηρίζεται τὴ δική του ἀντικίνηση. Ὅπως θὰ συμβεῖ μὲ τὸ παράδειγμα τοῦ Σολωμοῦ.

Πίσω ἀπὸ «Τὸ Φῶς πού καίει» πάντως καὶ τὰ ἄλλα σύγχρονα ποιήματα, στὸ μεσοδιάστημα πού συντελεῖται ἡ ἰδεολογική καὶ λογοτεχνική του ἀνασύνταξη, φαίνεται νὰ ἔχει ἀπωθηθεῖ στὸ βάθος καὶ ὁ Σολωμός. Θὰ ἀποτελοῦσε ἐκζήτηση νὰ τὸν ἀναζητήσουμε πίσω ἀπ' τὰ λογοτεχνικὰ μοτίβα τοῦ «ἠηδονιοῦ» ἢ καὶ τῆς «θάλασσας». Θὰ μπορούσαμε ἀπλῶς νὰ ὑποθέσουμε πῶς ἐνδεχομένως πίσω ἀπὸ τὸ ποίημά του «Ὁ χορὸς τῶν Σεραφεῖμ» ἀπηχεῖται ἡ στιχουργία καὶ μιὰ ἀόριστη πτυχή ἀπὸ τὸ θέμα τοῦ σολωμικοῦ ποιήματος «Εἰς Μοναχὴν» καὶ ἀκόμη ἀμυδρότερα στὸ ποίημα «Τὸ πέρασμά σου», κάτι ἀπ' τὴν ἰδέα τοῦ σολωμικοῦ μοτίβου τοῦ δράματος:

**Ἡρθες Ἐσὺ μὴν ἄγιαν ὥρα,
-
ὄραμα θεῖο καὶ ξαφνικό.*

Ἄλλὰ καὶ τὰ τέσσερα αὐτὰ ποιήματα φαίνεται νὰ εἶναι προγενέστερα ἀπ' τὴν ἰδεολογική του ἔνταξη, ὅπου ἀργότερα τὰ τρία πρῶτα προσαρμόζονται γιὰ νὰ ὑπηρετήσουν τὴ μαρξιστικὴ γραμμὴ τῆς συλλογῆς. Καὶ δὲν ἀποκλείεται ἀκόμη καὶ ὁ «Στυλίτης», μὲ τὶς ἰδιάζουσες σολωμικὲς τερτσίνες—βλ. λ.χ. τὸ «Ὡδὴ εἰς τὴ Σελήνη»—νὰ εἶναι ποίημα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. Ὅλα τους, καὶ «Ἡ Μά-

17. Βλ. λ.χ. τὸ ποίημά του «Τὸ ἠηδόνι» (ἀπ' τὴ συλλογὴ «Τὸ Φῶς πού καίει») καὶ ἄλλες μεταφορικές ἀναφορές καὶ τὸ ποίημά του «Πρόλογος» ἢ ἀναφορές στὴν ὀργισμένη «λαοθάλασσα» (τῆς ἴδιας συλλογῆς).

18. Παραπέμπω στὴ συνέχεια τῆς στροφῆς, ὅπου στὸν «κελαϊδισμόν παθητικὸν» ἴσως νὰ ἀπηχεῖται ὁ «ἀνάκουστος κελαϊδισμός» τοῦ Σολωμοῦ («Ε.Π.», Γ'. 6).

να τοῦ Χριστοῦ» καὶ «Ἡ Μάνα Γῆς» καὶ οἱ «Ὠκεανίδες», πρέπει νὰ εἶναι αὐτοῦ τοῦ μεσοδιαστήματος, ἐμπνευσμένα καὶ γραμμένα ἀρχικὰ γιὰ τὴ συνέχεια —γιὰ τὸ Β' Ἔσμα—τοῦ «Προσκυνητῆ» καὶ ὕστερα προσαρμοσμένα πρὸς τὴν ἰδεολογικὴ σκοπιὰ πού ἄνοιξε «Τὸ Φῶς πού καίει».

Εἶναι δηλαδὴ ποιήματα τοῦ λογοτεχνικοῦ ἀλλόγυρου. Ἐνῶ ἡ ἀναζωογόνηση τοῦ φαινομένου τοῦ ὄριμου καὶ δημιουργικοῦ σολωμισμοῦ του, θὰ περάσει ὑποχρεωτικὰ μέσα ἀπὸ τὴ μαρξιστικὴ τῶρα γραμμὴ του. Καὶ ταυτόχρονα ἡ γραμμὴ του θὰ ἐκφραστεῖ προσωπικὰ διαμέσου καὶ δυνάμει τοῦ σολωμισμοῦ του. Ἔτσι καὶ τὸ ἀποτέλεσμα πού θὰ προκύψει θὰ εἶναι ἀποτέλεσμα δύο ὄρων καὶ δυνάμεων: καὶ τῆς ἰδεολογίας καὶ τῆς ποίησης. Ἀποτέλεσμα πού θὰ κορυφωθεῖ σὲ δύο ἐπίπεδα καὶ ἔργα. Ἔργα ἀντιπροσωπευτικὰ τῶν δύο ροπῶν τῆς φύσης του: καὶ τῆς θεωρίας καὶ τοῦ λυρισμοῦ του. Καὶ αὐτὰ τὰ δύο ἔργα καὶ ἐπίπεδα εἶναι ἀντίστοιχα: «Ὁ Σολωμὸς χωρὶς μεταφυσικὴ» (1925) καὶ οἱ «Σκλάβοι Πολιορκημένοι» (1927).

II. Ο ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΣ

Στὰ «Φιλολογικὰ Ἀπομνημονεύματα» ὁ Βάρναλης μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὶς συνθῆκες συγγραφῆς τῶν δύο ἔργων. Σὲ μιὰ ἀπ' τὶς διαμονές του—ἢ τὶς ἀναγκαστικὲς του ἐξορίες, ὅπως γράφει—στὴ Γαλλία, προφανῶς στὴ δεύτερη (1923-1924), ὅπου τὸν φιλοξενοῦσε ὁ φίλος του χαράκτης Γιάννης Κεφαληνὸς στὸ Σέν-Μάρ-Λά Πίλ., ἔλαβε τὴν κριτικὴ μελέτη τοῦ καθηγητῆ Γιάννη Μ. Ἀποστολάκη «Ἡ ποίηση στὴ ζωὴ μας» (1923). «Γιὰ νὰ πολεμήσω αὐτὸ τὸ βιβλίο, συμπληρώνει, ἔγραψα τὸ «Σολωμὸ χωρὶς μεταφυσικὴ» καὶ τοὺς Σκλάβους Πολιορκημένους»¹.

Πρόκειται γιὰ μαρτυρία πού συνδέει καὶ ταυτόχρονα διαχωρίζει καὶ διαβαθμίζει τὰ δύο ἔργα. Τὰ συνδέει μεταξύ τους, θεωρώντας τα καὶ ἐξ ἀφορμῆς ὁμόρριζα καὶ ἀπὸ τὴν κοινότητα τοῦ στόχου τους ὁμόλογα. Καὶ συγχρόνως τὰ διαχωρίζει, καθὼς δείχνει τὴν προτεραιότητα τοῦ ἑνός, τοῦ θεωρητικοῦ «Ὁ Σολωμὸς χωρὶς μεταφυσικὴ» (1925), ἔναντι τοῦ ἄλλου, τοῦ ποιητικοῦ «Σκλάβοι Πολιορκημένοι» (1927). Ἀλλὰ ἡ μαρτυρία, ἠθελήμενα ἢ ἀθέλητα, δὲν μιᾶ καθόλου καὶ γιὰ τὴν ὁμόλογη αὐτὴ παράδοση τοῦ θέματος. Γιατί, ὅπως καὶ στὴν ποίηση, προϋπῆρξε μιὰ προῖστορία καὶ στὴ θεωρητικὴ του ἐνασχόληση μὲ τὸ θέμα Σολωμὸς - σολωμισμὸς.

Ἡ προῖστορία καταγράφεται μὲ τὰ δύο θεωρητικὰ του κείμενα, πού εἶναι ὡς τὴ στιγμή αὐτὴ ἀνέκδοτα: δηλαδὴ τὰ σημειώματά του «Ση. θ'» καὶ «Ἡ πραγματικὴ ἔξοδος τοῦ Μεσολογγιοῦ». Τὶ παρατηροῦμε σὲ μιὰ πρώτη συνεκτίμησή τους; Πρῶτα μιὰ πορεία ἐξελικτικὴ πού καταλήγει στὴ γνωστὴ μελέτη του «Ὁ Σολωμὸς χωρὶς μεταφυσικὴ». Ἐπειτα, παράλληλα πρὸς τὴ μεταστρο-

1. Κ. Βάρναλη, *Φιλολογικὰ Ἀπομνημονεύματα*.

φή του, που δηλώνεται στη δεύτερη μελέτη, τὴν εἰκόνα ἐνὸς τριαδικοῦ συστήματος: θέση ἰδεαλιστική (Τὰ σημειώματα τοῦ «Ση. θ'») - διαλεκτική ἀντίθεση («Ἡ πραγματική ἐξοδο τοῦ Μεσολογγιοῦ») - σύνθεση ἢ συνοικονόμηση τῶν δύο προηγούμενων («Ὁ Σολωμὸς χωρὶς μεταφυσική»). Τέλος τὴν ἀσφάλεια μιᾶς συνοδοιπορίας, τῶν ποιητικῶν καὶ θεωρητικῶν του ἔργων, ὡς ἐξῆς:

«Προσκυνητής» καὶ ἡ συνέχειά του - Τὰ σημειώματα τοῦ «Ση. θ'»

«Τὸ Φῶς ποὺ καίει» - «Ἡ πραγματική ἐξοδο τοῦ Μεσολογγιοῦ».

«Ὁ Σολωμὸς χωρὶς μεταφυσική» - «Σκλάβοι Πολιορκημένοι».

Πρὶν ἀπὸ τὴ θεωρία προπορεύεται ἡ ποίηση καὶ κοντὰ στὴν ποίηση ἡ θεωρία ποὺ καθοδηγεῖ. Καὶ ὅμως δὲν συγχέονται τὰ ὅρια. Στὴ συνέχεια καὶ ὁ ἀγωγὸς ὁ θεωρητικὸς τροφοδοτεῖ μὲ προβληματική τὴν ποίηση καὶ δὲν θυσιάζεται ἡ αὐτονομία τοῦ ποιητικοῦ. Προπαντὸς στὴν τελευταία συζυγία φαίνεται ἡ σύμφυση καὶ ἡ ἀλληλεγγύη τῶν εἰδῶν. Ἄλλ' ἄς δοῦμε καὶ τὰ θεωρητικὰ αὐτὰ προστάδια.

1. Τὰ σημειώματα τοῦ «Ση. θ'». Τὸ «Ση. θ'» ἀνήκει χρονολογικὰ στὸ μεσοδιάστημα ποὺ ὀρίσαμε, ἀπὸ τὸ «Προσκυνητής» ὡς τὴ μεταστροφή του (1919-1920). Πρόσθετη ἀπόδειξη εἶναι καὶ τὸ γεγονὸς πὼς περιέχει καὶ τὶς ἀρχικὲς μορφὲς τῶν ποιημάτων «Σεραφεῖμ», «Ἡ Μάννα Γῆς», «Ὠκεανίδες» (καὶ ἄλλα δύο ἄτιτλα καὶ ἀνέκδοτα), δηλαδή μιὰ ὕλη ποὺ, ἀνεξάρτητα ἀπ' τὴ μετέπειτα ἔνταξή της, γράφτηκε ἄσχετα καὶ πρὶν ἀπὸ «Τὸ φῶς ποὺ καίει». Ἄλλὰ περιέχει κυριότατα σημειώσεις διαβασμάτων του, μάλιστα βιβλίων ποὺ ἀναφέρονται στὴ γερμανικὴ φιλοσοφία καὶ αἰσθητική, ἰδιαίτερα τοῦ Σίλλερ. Καὶ ἐνῶ τὶς σχολιάζει, ὁ νέος ποιητὴς καὶ κριτικὸς ἀνιχνεύει, σὰν μαθητευόμενος, τὶς ἀντίστοιχες ιδέες καὶ τὰ δάνεια τοῦ Σολωμοῦ. Μάλιστα διαβάζοντάς τις ἐμπειδώνει τὴν ἐντύπωση, πὼς σκοπὸς του εἶναι νὰ συντάξει μιὰ μελέτη συστηματικὴ καὶ τεκμηριωμένη τῶν πηγῶν τῆς ἰδεοκρατίας καὶ τῆς ποίησης τοῦ Σολωμοῦ. Ἡ σκοπιὰ του εἶναι βέβαια ἰδεαλιστική, ἀλλὰ ἐδῶ ὑπάρχει ἡ πρώτη ὕλη τῆς μελέτης ποὺ ἀκολούθησε, «Ὁ Σολωμὸς χωρὶς μεταφυσική». Δὲν μοῦ ἀνήκει ἡ δικαιοδοσία οὔτε ἔχω τὴν πρόθεση νὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὴ συσχέτιση αὐτῆ. Σημειῶνω πάντως πὼς στὸ «Ση.θ'» συζητοῦνται καίρια σολωμικὰ ζητήματα ποιητικῆς, ὅπως λ.χ.—ἀντιγράφω ἐνδεικτικὰ—αὐτὴ ἡ κρίση: «Πηγὴ ὄλων τῶν εἰδῶν τῆς Τ[έχνης] εἶναι ἡ reverie (ὁ Σ[ολωμὸς] ἤθελε τὸ Νοῦ. Ἄν καὶ διαστέλλει λογισμὸ καὶ ὄνειρο, δὲν εἶναι ἀπίθανο μὲ τὸ νοῦ νὰ ἐξέφραζε καὶ τὸ ὄνειρο»). Καὶ ἐδῶ διατυπώνονται καὶ γενικότεροι ἀφορισμοὶ τοῦ τύπου: «Ὁ,τι διαφορὰ ὑπάρχει μεταξὺ ἐνὸς ἀγίου ἀνθρώπου καὶ ἐνὸς ρήτορα τῆς ἠθικῆς, ὅμοια ὑπάρχει μεταξὺ τῆς σολωμικῆς ποίησης καὶ τῆς ποίησης ὄλων τῶν ἄλλων [...] Καλὰ - καλὰ δὲ μιλεῖ γι' ἀρετὴ καὶ Θεό, ὅμως εἶναι ἔτσι γεμάτος ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς ὑπέρτατες ἠθικὲς δυνάμεις, ὥστε ποτὲ δὲν αἰσθάνθηκε κανεὶς στὴ νεοελλη[νική] τέχνη τόσο ὑψηλὰ τὰ γενικὰ τοῦτα αἰσθήματα. Ἐκεῖνη ἡ κραυγὴ στὸ τέλος τοῦ σχεδ[ιάσματος Β'] τῶν «Ἐλευθ[έρων] Πολιορκ[ημένων]». Ἐ-

κείνη ἢ παρενθετικὴ κραυγὴ—«Μνήσθητι Κύριε—ἐφάνη». Καὶ ἐδῶ ἀφιερώνονται ἀρκετὲς σελίδες γιὰ τὴ «θέληση» καὶ ἀκόμη περισσότερες γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ «πόνου» στὸν Τολστόι, μὲ παράλληλη συσχέτιση Τολστόι—Σολωμοῦ, ὥστε νὰ κατανοοῦμε τὴ διαστρωμάτωση τοῦ πόνου καὶ στὴν ποίησή του, ἀπ' «Τὸ Φῶς πὺν καίει» ὡς τὴ συλλογὴ του «Σκλάβοι Πολιορκημένοι», ὅχι μόνον ὅταν προλογίζει:

Τάχα ἢ θέλησή σου λίγη, τάχα ὁ πόνος σου μέγανος;

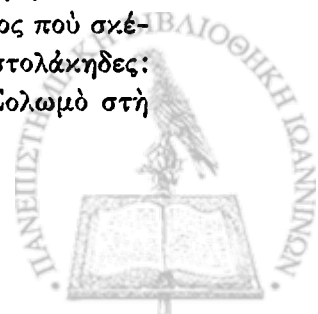
ἀλλὰ καὶ ὅταν εἶναι ὁ «πόνος» ἀκριβῶς πὺν ὑποβαστάζει λ.χ. τὴν ἐνότητα τοῦ «Πρώτου Μέρους» ὅπου φανερὰ ἀκούγεται στοὺς τίτλους «Οἱ πόνου τῆς Παναγιᾶς», «Ἡ ἀγωνία τοῦ Ἰούδα», «Ἡ τιμωρία τοῦ ἀνόμου» ἢ ἐξυπακούεται στὸ θέμα καὶ τῶν ἄλλων ποιημάτων τῆς ἐνότητας, διαμέσου τοῦ βασιανισμοῦ τῆς διχασμένης ὑπαρξῆς («Τὸ κορμὶ κ' ἢ ψυχὴ») καὶ τοῦ προπηλακισμοῦ τοῦ Ἐσταυρωμένου («Ὁ «καλὸς» λαός»). Ἔτσι ὁ θεωρητικὸς του προβληματισμὸς, ἀρκετὰ διδακτικὸς γιὰ τὸν μελετητὴ πὺν θὰ θελήσει νὰ τὸν συσχετίσει μὲ τὴν ἄλλη ὄψη τοῦ νομίσματος τῆς σκέψης καὶ τῆς θεωρίας του, φτάνει πότε-πότε νὰ τροφοδοτεῖ, μολονότι πλάγια καὶ ἔμμεσα, καὶ τὴν ὠριμὴ ἀκόμη ποίησή του.

2. «Ἡ πραγματικὴ ἐξοδὸ τοῦ Μεσολογγιοῦ». Ἄρχισε νὰ γράφεται ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἐπετείου τῆς ἐξόδου, Κυριακὴ Βαῖων 1923¹. Καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἄλλη ὄψη τοῦ νομίσματος. Βασικὸς σκοπὸς του τῶρα εἶναι νὰ ἀποδείξει, μὲ παράδειγμα τὸ Μεσολόγγι καὶ τοὺς πολιορκημένους του, πὺς ἢ ἱστορία δὲν ὀφείλεται σὲ θαῦμα καὶ οὔτε ἐξηγεῖται μεταφυσικὰ ὡς θαῦμα (καὶ στὰ δύο σκέλη τοῦ συλλογισμοῦ του ὑπονοεῖται ἀντίστοιχα ὁ Σολωμὸς καὶ ὁ Ἀποστολάκης)². Ὄφειλεται καὶ ἐξηγεῖται μὲ τὴν αἰτιοκρατία. Ἡ ἱστορία θεωρεῖται προῖον (ἱστορικῆς) ἀνάγκης καὶ ἐρμηνεύεται ἐπιστημονικά, μὲ γνώμονα καὶ τέλος τὴν ἀλήθεια.

Ἐκεῖ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποβλέψει, προκειμένου γιὰ τὸ Μεσολόγγι, ὑποστηρίζει, ὅχι μόνον ἢ ἱστορικὴ ἀλλὰ καὶ ἢ «ποιητικὴ ἀλήθεια» καὶ νὰ λάβει ὑπόψη τῆς ἀκόμη καὶ τοὺς ψυχολογικοὺς κοντὰ στοὺς φυσικοὺς παράγοντες. «Καὶ τότε μονάχα», γράφει—δηλαδή, ἂν λαβαίναμε ὑπ' ὄψη καὶ κατανοοῦσαμε καὶ τὴν ὠμὴ πραγματικότητα (τῆς πολιορκίας καὶ τῶν πολιορκημένων)—«ἢ ποιητικὴ ἀλήθεια» θάταν σύμφωνη μὲ τοὺς νόμους τῆς φυσικῆς καὶ ψυχολογικῆς ζωῆς

1. Ἡ χρονολογία ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ πὺν γίνεται σὲ ἄρθρα τῶν ἐφημερίδων «Ἐλευθέρων Βῆμα», «Πολιτεία» καὶ «Ἐλευθέρων Τύπος» (Κυριακὴ τῶν Βαῖων, 1 Ἀπριλλίου 1923).

2. Ἀποκλειστικὸς του στόχος εἶναι ἐδῶ ὁ Σολωμὸς. Ἐνῶ μιὰ μοναδικὴ φορὰ συναναφέρεται καὶ ὁ Ἀποστολάκης: «Ἐπειτα ὁ «Α. βρενθεται, πὺς εἶναι ὁ μόνος πὺν σκέφτεται σωστὰ: ὁ μονάρχης τῆς ὀρθῆς συλλογῆς! Μὰ ὅλοι οἱ Ἕλληνες εἶναι Ἀποστολάκηδες: ὅλοι σκέπτονται...σωστὰ! ὅλοι εἶναι...μονάρχηδες! καὶ ἀνάγκη νὰ φέρουμε τὸ Σολωμὸ στὴ ζωὴ μας!»

τοῦ ἀνθρώπου, ἀλήθεια πού θάχε ἓνα παραπάνου προτέρημα, νά ἐπιδοκιμάζεται ἀπό τὸ λογικό». Καὶ μὲ τὶς ἀρχές αὐτὲς πού τὶς στηρίζει καὶ σὲ θέσεις θεωρητικὲς τοῦ Σουζιρέ (τοῦ Κάουτски καὶ τοῦ Ντουρχάϊμ¹) πραγματεύεται τὸ θέμα ὅπως τὸ ὀρίζει ὁ τίτλος τῆς μελέτης: μὲ πηγὴ τὴν «Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως» τοῦ Σπυρ. Τρικούπη, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλεῖ τὰ παραθέματα του, ἐξετάζει τὶς «πραγματικὲς» συνθήκες τῆς πολιορκίας καὶ στίς δύο φάσεις ὡς τὴν ὥρα τῆς ἐξόδου, καὶ ὑπαινίσσεται τὴν παραποίηση αὐτῶν τῶν συνθηκῶν στὸ Ποίημα τοῦ Σολωμοῦ.

Καὶ ἐδῶ θὰ ἐπαναλάβω πῶς δὲν εἶναι στὴν ἀρμυδιότητά μου νά σταθῶ στὴ θεωρητικὴ πλευρὰ τοῦ θέματος. Ἄλλὰ εἶναι—καὶ μὲ ἐνδιαφέρει—νά ἐπισημάνω πῶς περνᾷ ὁ προβληματισμὸς καὶ ἡ ὕλη τοῦ κειμένου αὐτοῦ στὴν ποίηση τοῦ Βάρναλη. Διακρίνω τρεῖς στιγμὲς καὶ τρόπους τοῦ περάσματος. Ἀναφέρω παραδείγματα τοῦ πρώτου τρόπου:

1. «Τρικ[ούπης]: Ἐγρηγόρησεν εὐθυμοσ δι' ὅλης τῆς νυκτὸς ἡ φρουρὰ» Σολ(ωμός): [ἽΟ πόλεμος]:

.....ἐμπόδισμα δὲν εἶναι

στὲς κορασιές νὰ τ ρ α γ ο υ θ ο ὦ ν καὶ στὰ παιδιὰ νὰ παίζουν»

2. «Τρικούπης: Ἐπόρει ὁ Ἰμβραήμης, πῶς διὰ τόσων στρατευμάτων καὶ ἐν διαστήματι ὀκτῶ μηνῶν δὲν ἐδυνήθη (ὁ Κιουταχῆς) νά κυριεύσῃ τὴν φ ρ ά κ τ η ν ἐκείνην»

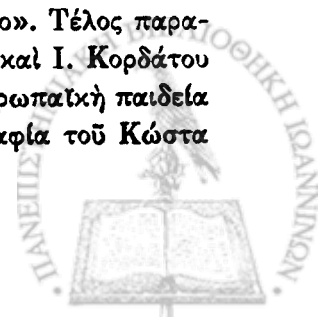
Σολωμός: «τὸ ἀ λ ω ν ά κ ι». Βλ. καὶ Ε.Π., Γ', 2:

πέλαγος μέγα πολεμᾷ, βαρεῖ τὸ κ α λ υ β ά κ ι

ἤ: «πέλαγο μέγα τ' ἄτυχο βαρεῖ περιβολάκι».

3. «Ὁ Σολωμός ἔκανε ἀνυπόφορη φιλολογία καὶ παραποίηση τῆς πραγματικότητας λέγοντας «ἡ πεῖνα μπαίνει εἰς τὸν κύκλον ὡς ἐξωτερικὴ δύναμη», σὰ νὰ λέγει μποροῦσε καὶ νὰ...λείψει!»
4. «Κι ὅμως ὁ Σολωμός, κυρίως τὰ θύματα, τὰ βάζει καὶ κάνουνε φιλολογία: μιλοῦνε σὰν ἐστῆτ[...]. Ἐπαρεῖς ξέρουνε πῶς δὲν εἶναι ἀληθινοὶ ἥρωες, μὰ ὑποκρίνονται τοὺς ὠραίους ἥρωες, πολὺ στιλιζαρισμένα, καὶ μάλιστα ὄχι σὲ τόπο, πού εἶταν αὐτὴ ἡ Κόλαση, μὰ σὲ...κοσμικὸ σαλόνι μπροστὰ σὲ (δυσαν. λέξη), δηλ. ὠραιόπληχτους».
5. «Ὁ Σολωμός ὑποψιάστηκε αὐτὴ τὴ θέση (δηλ. τὴ δύναμη τῆς Ἀνάγκης), ὅταν σ' ἔναν ἀπ' τοὺς «Στοχασμούς» του σημειώνει: «τοὺς ἀρπάζεται ἡ

1. Βλ. λ.χ. τὸ παράθεμα πού ἐπιστρατεύει «Μὲ ἱστορικὰ ἐπιχειρήματα σηκωθήκανε (δηλ. ὁ Ρενάν) ἐναντία στὴ θεότητα τοῦ Χριστοῦ· αὐτὸ τὸ ζήτημα ἐγὼ δὲ θὰ τὸ ἐβαζα ποτέ, γιατί γιὰ μένα ἡ λέξη θεὸς ἔχει ἀξία μονάχα γραμματικὴ» (Jules Sagiret, «La vague mystique»). Καὶ ὑποσημειώνει «ὁ Durheim φρονεῖ τὸ ἀντίθετο καὶ ἔχει δίκιο». Τέλος παραπέμπει στὰ βιβλία τοῦ Γ. Σκληροῦ «Προβλήματα τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ» καὶ Ι. Κορδάτου «Ἡ κοινωνικὴ σημασία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως». Ἄλλὰ γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ παιδεία τοῦ αὐτῶν τῶν χρόνων βλ. Α. Μαρκεζέλι-Λούκα, «Συμβολὴ στὴν ἐργογραφία τοῦ Κώστα Βάρναλη», Κέδρος, 1984, σ. 15.

γῆ καὶ τοιοῦτοτρόπως ἀναγκάζονται νὰ ξεσκεπάσουν εἰς τὰ βάθη τους τὴν ἀγιωσύνη τῆς ψυχῆς τους». Μὲ τὴ διαφορά πὼς δὲν εἶναι τὸ ἄρπαγμα τῆς γῆς, μὰ ὁ κίνδυνος τῆς ζωῆς ποῦ τοὺς κάνει νὰ ξεσκεπάσουν ὄχι ἀγιωσύνη, μὰ τόλμη».

Πρῶτος τρόπος εἶναι αὐτός, μὲ τὸν ὁποῖον ὁ ἰδεολόγος καὶ ὁ ποιητὴς λειτουργεῖ ὡς «ἐπαρκῆς» ἐρμηνευτὴς: ἢ ὑποδεικνύει μιὰ σολωμικὴ πηγὴ (1,2) ἢ ἐλέγχει ζωηρὰ μιὰ ἀβάσιμη, κατὰ τὴν πίστη του, «ποιητικὴ ἀλήθεια» γιὰ τὴν ἱστορία (2-5)¹. Ἐλεγχος ποῦ γίνεται μὲ ζέση κριτικὴ σὰν νὰ βρῖσκεται σὲ ἐτοιμότητα ποιητικὴ, ἀλλὰ ἀκόμη δὲ περνᾷ στὴν ἀντι/ποίηση.

Ἐνας τρόπος δεύτερος, ἀντίθετος αὐτός, σημειώνεται ἀπὸ τὴ στιγμή, πρὸ ἢ «Ἱστορία» τοῦ παρέχει μιὰ πηγὴ ἢ ἀφορμὴ γιὰ προσωπικὴ δημιουργία: μιὰ δημιουργία μάλιστα «μὲ θέση». Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ εἶναι εὐγλωττα καθεαυτὰ τὰ παραδείγματα. Μᾶς ἀρκεῖ ἓνα μονάχα, ἀλλὰ ἐκτενές, ποῦ συμπεριέχει ἀλυσιδωτὰ δύο τρεῖς σκηνές καὶ τὶς σχετικὲς μὲ αὐτὲς ἰδέες. Ἀντιγράφει λ.χ. ἀπὸ τὴν «Ἱστορία» τοῦ Τρικουπῆ, κρίνει καὶ ἀντίστοιχα δημιουργεῖ: «Ἀρχηγοὶ τῶν Σουλιωτῶν στὸ Αἰτωλικὸ εἶναι ὁ Κίτσος Πάσχος καὶ ὁ Γιάννης Μπέκας [...] Ὁ ἐγγλέζος Ἄτσελεῦ στὴ βιογραφία τοῦ φίλου του Μπαίρον ἀναφέρει πὼς ἓνα πρωὶ οἱ Σουλιῶτες καὶ Κρητικοὶ πολεμιστὰδες χωρίστηκαν σὲ δύο στρατόπεδα ἔτοιμοι νὰ ἀλληλοφαγωθοῦνε, γιὰ δυὸ δεκάρες ποῦ δὲ θέλανε οἱ Κρητικοὶ (ἀν θυμοῦμαι καλὰ) νὰ τίς πληρώσουνε στὸ τελωνεῖο. Ἄν αὐτοὶ οἱ ἀγροῖκοι ἄνθρωποι τῶν ὅπλων εἶχανε φιλοσοφικὴ συνείδηση τοῦ καθήκοντος καὶ τῶν εὐθυνῶν τους ἀπέναντι τοῦ Ἔθνους καὶ τῆς Ποίησης, δὲ θὰ φτάνανε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τῆς ἀδερφοχτονίας. Εὐτυχῶς μπῆκε ὁ Ποιητὴς στὴ μέση καὶ τοὺς χώρισε! Ὅμοια εἶναι γνωστὸ πὼς αὐτοὶ οἱ «καλοὶ» Σουλιῶτες², πηγαίνανε καὶ φωνάζανε κάτω ἀπὸ τὰ παράθυρα τοῦ Μπαίρον, ἐπειδὴ τοὺς καθυστεροῦσε κάτι μισθοὺς! Μόλις ἤμως βρεθῆκανε πρόσωπο μὲ πρόσωπο ἀντίκτρα στὸ θάνατο, δειχτήκανε παληκάρια, ὅπως τὸ ἀπαιτοῦσε τὸ ἐνστιχτο τῆς αὐτοσυντήρησης, ἢ πείρα καὶ τὸ χρέος, μ' ἓνα λόγο ἢ ΑΝΑΓΚΗ».

Καὶ ἀκολουθεῖ ἡ δημιουργικὴ ἀνάπλαση στὸ ποίημα «Ἡ χαρὰ τοῦ πωλέμου», ὅπως μάλιστα ἀπαντᾷ στὴν πρώτη του ἐκτενέστερη μορφὴ «Ὁ Καπετάνιος»³:

Μὰ χύμηξε τουρκιὰ πολλὴ
καὶ μὲς στὸ κάστρο αὐτὸ μᾶς κλεῖ.
Μὰ ψηλὰ βαστᾷ ἡ ψυχὴ μας,
ὅσο ἢ θάλασσα δική μας.

Μ' ἂν εἶναι δώθενες καὶ βγῶ
ἢ μ' ὅλους ἢ μονάχα ἐγώ,
δίχως ἄρπαμα καὶ φόνο,
λευτεριά, εἶσαι λόγια μόνο.

1. Βλ. καὶ τὴ γενικὴ του κρίση: «Νομίζω, πὼς ὁ Σολωμὸς εἶτανε εὐκρινῆς, ὅταν ἔγραφε τὸ ποίημα, παρ' ὅταν δὲν τὸ ἔγραφε: ὅταν δηλ. καταλάβαινε, πὼς δὲ μπορεῖ νὰ τὸ γράψει».

2. Φανερὸς εἰρωνικὸς ὑπαινιγμὸς τοῦ στίχου («Ε.Π.» Β', 1):

Στέκει ὁ Σουλιώτης ὁ καλὸς παρήμερα καὶ κλαλεῖ.

3. «Φιλικὴ Ἑταιρεία», περιοδ. Τέχνης καὶ Ἐλέγχου, Διευθ. Φώτης Κόντογλου, Μάρτης 1925, χρ. 1, φυλλ. 3

Μὰ τῶρα μᾶς τὴν πῆρε πιά
 Ἄραπης ἀπ' τὴν Ἀραπιά!...
 Θάνατε, κι ἂν σ' ἀντικρούζω
 μὰ στὴν πείνα ὀμπρὸς λυγίζω

Καὶ τότες ἡ καρδιά πιστὴ
 θὰ πιάσει νὰ λογαριαστεῖ
 μὲ τὸν Κίτσο, μὲ τὸ Γιάννη,
 πὺ ἀδερφοὺς ἢ Ἀνάγκη κάνει.

.....

Μὰ πρῶτα πᾶμε κάτου στὰ
 παράθυρά του τὰ κλειστά:
 «Λόρδε! πρὶν νὰ ξεψυχήσεις,
 τὸ μιστὸ νὰ μᾶς μετρήσεις!».

Καὶ μὲ τὴν ἀναφορά του στὴν Ἀνάγκη φαίνεται πῶς γενικεύεται καὶ γίνεται οὐσιαστικότερη καὶ κεντρικὴ ἡ ἐπικοινωνία καὶ ἡ κοινὴ καταγωγή τοῦ θεωρητικοῦ καὶ τοῦ ποιητικοῦ του προβληματισμοῦ.

Καὶ ἀκολουθεῖ ὁ τρίτος τρόπος, πὺ μ' αὐτὸν ἡ θεωρητικὴ μελέτη του τροφοδοτεῖ τὴν ποίησή του μ' ἓνα σύστημα ἐπεξεργασμένων καὶ ποιητικῶν μεταπλασμένων ἐννοιῶν καὶ συμπτωμάτων τῆς ἀτομικῆς καὶ τῆς ὀμαδικῆς ζωῆς, μὲς στὴν κρίση τοῦ κατευθυνόμενου ἀπ' τὴν ταξικὴ μας κοινωνία ἰδεαλισμοῦ καὶ τοῦ πολέμου. Ὅλα αὐτὰ χρισμένα ὡς ἀξίες ἀπ' τὴ σκέψη καὶ τὴν ποίηση τοῦ Σολωμοῦ, τῶρα ἀπομυθοποιοῦνται στὴ μελέτη καὶ στὴν ποίηση τοῦ Βάρναλη. Γιὰ τὴν ἐξωραϊσμένη πείνα καὶ τὴν «ἀγιωσύνη» τοῦ πεδίου τοῦ θανάτου εἶδαμε ποιὸς εἶναι ὁ θεωρητικὸς του ἀντίλογος. Καὶ ὁ ἀντίλογος αὐτὸς περνᾷ στὴν ποίησή του:

Τὰ σωθικά μου τ' ἀδειανὰ ἢ πείνα μπλιὸ δὲ σφάζει.
 Ὁ Θάνατος σὰ θεριακὴ γλυκὰ μοῦ τὴ μουδιάζει

.....
 πάρε τὴ βόχα πὺ νεκροὶ καὶ ζωντανοὶ σκορπίζουν!
 Ὅλ' οἱ νεκροὶ ἀπὸ μέσα μου περνοῦν καὶ μὲ σαπίζουν.

.....
 Στὸν οὐρανὸ σου κρούσταλλο, μὲ ποίονε νὰ σαι, Θέ μου;
 Ὁ σκοτωμένος σὲ πονᾷ, ὁ φονιάς σ' εὐφραίνει; Πέ μου!

(«Ὁ Ἀντρας» - «Ἡ Γυναίκα»)

Στὴ μελέτη του δὲν παραλείπει νὰ ἀποκαθλώνει καὶ τὴν ἐξιδανικευμένη ἱστορικὴ παράδοση τοῦ ἑλληνικοῦ ἠρωϊσμοῦ. «Οἱ ἴδιοι οἱ Ἕλληνες, γράφει, κάνανε ἐπιπορκίες καὶ σκληρότητες, σὰν τοὺς Τούρκους. Θυμηθῆτε τὴν παράδοση τῆς Τριπολιτσᾶς στὸν Καλοκοτρώνη, τὴν παράδοση τοῦ Πειραιᾶ στὸν Καραϊσκάκη — πὺ τοὺς περάσανε ὄλους ἀπὸ τὸ μαχαίρι! Κι ὅπως ἡ φρουρὰ (ἐνν. τοῦ Μεσολογγιοῦ) εἶτανε ἀρματωλοὶ καὶ κλέφτες, δηλ. ἀντάρτες, δὲν θάχανε κανένα ἔλεος». Τὴν ἀντίληψη αὐτὴ τὴν ξεδιπλώνει καὶ στὴν ποίησή του μὲ τὴν ἀνοιχτὴ περιγραφή πὺ κάνει γιὰ τὰ ἦθη τῶν κλεφτῶν («Ἡ σκιά ἐνὸς Κλέφτη ἀπὸ τὰ περασμένα»):

.....

Κι ἂν εἴστε σκύλοι ἀρματοῶλοι,
εἶμαστε λύκοι μὲ μαλλί.
Γρηγόρα τ' ἀρματολίκι,
γιατὶ φτάσαμε σὰ λύκοι

.....

.....

Παλουκωμένα ὡς σᾶς γρικῶ,
προεστῶν κεφάλια καὶ Τουρκῶ,
κάνω τὴ φτερούγα πήχη,
κάνω πιθανὴ τὸ νύχι¹

.....

(«Ἡ χαρὰ τοῦ πολέμου»)

Στὴ συνέχεια, ἀναλύοντας τὸ σύμπτωμα τοῦ ἥρωϊσμοῦ, φτάνει καὶ στὴν ἐννοια τοῦ φόβου (καὶ τῆς θέλησης, ποὺ ἀπυδεικνύεται ἐξαρτημένη ἀπ' τὴ συνθήκη). «Κι ὥστόσο ἓνα ἀπὸ τὰ οὐσιωδέστερα ψυχολογικὰ στοιχεῖα τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ κινδυνεύει, καθὼς γράφει, εἶναι ὁ φόβος· αὐτὸς τὸν κάνει νὰ ριχτεῖ τυφλὰ ἀπάνου στὸ θάνατο γιὰ νὰ τὸν ξεφύγει. Κι ὅμως ὁ ιδεαλισμὸς τὸν ντρέπεται. Αὐτὸ τὸ συναίσθημα τοῦ φόβου μᾶς φέρνει πολὺ κοντὰ μας τοὺς ὁμοίους μας, ποὺ μία ἀτέλειωτη Μοῖρα τοὺς ἐκλείσει μέσα στοὺς σιδερένιους τῆς κύκλους [...] Αὐτὸ ποὺ δείχνει τὴ ζωὴ, ὅπως εἶναι, καὶ κάνει τὴν τέχνη ζωντανή, δὲν εἶναι ἡ μεταφυσικὴ ἐννοια τῆς δυνάμης τῆς θέλησης, ἀλλὰ ἡ ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι μιᾶς φρουᾶς τῶν πραγμάτων, ἀνώτερης ἀπὸ τὴ θέλησή του.» Καὶ στὴν ποίησή του ἀνάλογα σκιαγραφεῖται «ἓνας σκεφτικιστῆς»—ἄνθρωπος τοῦ φόβου, μὲ τὴ θέληση παράλυτη τὴν ὥρα τοῦ κινδύνου — νὰ στριμώχεται «ἀγγώνα-ἀγγώνα» μὲ τοὺς ἄλλους, μὲ τὰ μάτια «κλειδωμένα», καθὼς γράφει ὁ ποιητῆς, καὶ συγχρόνως νὰ διαπιστώνει:

Πόσο οἱ ἄνθρωπ' εἶναι μόνοι,
σίντα ὁ φόβος τοὺς ἐνώνει,

ἢ καὶ νὰ ἀντιστρέφει τὴ σολωμικὴ ἰδέα:

Στὰ μάτια καὶ στὸ πρόσωπο φαίνοντ' οἱ στοχασμοὶ τοὺς
παρηχόνοντας τὴν καὶ ἔτσι, μὲ τὴν ψυχολογικὴ του ἐρμηνεία, ἐξοστρακίζοντάς τὴν:

Τετρανοίξανε τὰ μάτια
μέσα στὸ πηχτὸ σκοτάδι

.....

Ἡ ψυχὴ μπροστὰ ἀπ' τὰ μάτια
βγήκε τρέμοντας - μακριὰ τῆς
τὸν ὀχτροῦ ξυπνᾷ ἢ φωτιά τῆς

(«Ἡ ἔφριδος»)

Τέλος ὡς προέκταση ἢ ἀντίποδα τοῦ ἀντιήρωα «σκεφτικιστῆ», μελετᾷ καὶ τὴν περίπτωση τοῦ ἀλόγιστου καὶ ἔκτροπου ἐνθουσιασμοῦ, δηλαδὴ τοῦ ἥρωϊσμοῦ ποὺ ἀπαιτεῖ ὡς προϋπόθεση, ὅπως γράφει, «τὸ σταμάτημα ὅλων τῶν πνευμα-

1. Βλ., ὡς ἀπόδειξη πὼς πρόκειται γιὰ κάποιον τῆς φρουᾶς, τοὺς στίχους:
μὰ πλάκωσε τουρκιὰ πολλή
καὶ μὲς στο κάστρο αὐτὸ μᾶς κλεῖ.

τικῶν δυνάμεων, ὅποτε ὁ ἄνθρωπος κινεῖται σὰν αὐτόματο ἢ σὰν «τρελός». Γιὰ ὄρες πανικοῦ μόνο ὁ τελευταῖος παράγοντας ἐνεργεῖ». "Ὡσπου καὶ τὴν ψυχολογικὴ αὐτὴ περίπτωση—τοῦ ἀνθρώπου «πρὸς κινεῖται σὰν αὐτόματο ἢ τρελός» στὴ μάχη—τὴν ἐκμεταλλεύεται στὴν ποίησή του ἰδεολογικά:

Ἄμποτε λίγο νὰ δυνόμουν
γιὰ μιὰ στιγμή νὰ τρελαινόμουν,
ὁ σαλεμένος νοῦς
καὶ τὰ κλεισμένα τσίνορα
νὰ μὴ ξαμώνουν σύνορα
καὶ χώριους οὐρανούς.

(«Ὁ τρελός»)

Τὸ συμπέρασμα πὸ ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τοῦ τελευταίου τρόπου εἶναι τὸ ἐξῆς. Ἄν τὰ σημειώματα τοῦ «Ση. θ'» ἐνδεχομένως, μὲ ἓνα μέρος τους τουλάχιστον, γίνονται ἀφορμὴ τοῦ ἀναπτύγματος τοῦ πόνου, διαμέσου τοῦ εὐαγγελικοῦ μάλιστα δράματος («Σκλάβοι Πολιορκημένοι», Μέρος πρῶτο: «Τὸ θεϊκὸ ἦτοι τὸ ἀνθρώπινο πάθος»), «Ἡ πραγματικὴ ἐξοδὸ τοῦ Μεσολογγιοῦ», ὅπως φάνηκε ἀπ' τὴν τεκμηρίωση πὸ προηγήθηκε, στάθηκε ἐξ ὀλοκλήρου ἡ πηγὴ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ συμπτώματος τῆς θέλησης καὶ τοῦ ἡρωϊσμοῦ κατὰ τὴ δοκιμασία τοῦ πολέμου («Σκλάβοι Πολιορκημένοι», Μέρος δεύτερο, «Ὁ Πόλεμος»: «Ὁ Ἄντρας» - «Ἡ Γυναίκα», «Ἡ χαρὰ τοῦ πολέμου», «Ἡ ἔφοδος», «Ὁ τρελός»).

«Ἡ πραγματικὴ ἐξοδὸ τοῦ Μεσολογγιοῦ» ἔτσι ὑπηρετεῖ τὴν ποίηση. Εἶναι μιὰ μελέτη ἱστορικῆς ἀναφορᾶς καὶ ἄρα διαφέρει ἀπ' τὴν προηγούμενη καὶ τὴν ἐπόμενη τοῦ Βάρναλη. Προσκομίζει ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα στὴν ἐπόμενη, πὸ εἶναι ἡ ὠριμότερη μελέτη του καὶ τὸ ἐπιστέγασμα τοῦ θεωρητικοῦ του προβληματισμοῦ. Καὶ ὄχι μόνον ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ καὶ τὴ θεωρητικὴ του θέση καὶ ἀντίθεση, πὸ τὴ συνεχίζει ἐνδεικτικὰ αὐτὴ ἡ φράση: «Ὅλοι οἱ πολεμιστὰδες, οἱ τετράγωνοι καὶ ὠμοί» (ἐννοεῖ τῆς ἱστορίας) «ἔχουνε» (στὴν ποίηση τοῦ Σολωμοῦ) «τὴν σκέψη τοῦ Ἐγέλου καὶ μιλοῦνε τὴ γλώσσα τοῦ Σίλλερ».

3. «Ὁ Σολωμὸς χωρὶς μεταφυσικὴ». Εἶναι τὸ ἐπιστέγασμα τοῦ θεωρητικοῦ του προβληματισμοῦ. Γράφτηκε μετὰ τὸ 1923 (μὲ ἐρέθισμα τὴν κριτικὴ τοῦ Γιάννη Ἀποστολάκη) καὶ ἐκδόθηκε τὸ 1925¹. Ἀλλὰ ἡ ἀφετηρία τῆς μελέ-

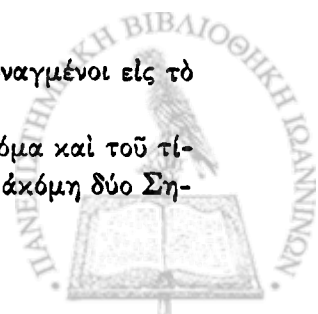
Εἶναι ἐνδεικτικὸς καὶ ὁ ὑπότιτλος «Ἐνας πολεμάρχος ἀκουμπᾷ στὸ ντουφέκι του καὶ συλλογᾶται», παραπέμποντας, μὲ τὴν ἔννοια ἐνὸς ἀντιλόγου, στὰ σολωμικά:

Στέκει ὁ Σουλιώτης ὁ καλὸς παράμερα καὶ κλαίει:

Ἐρμιο τουφέκι, σκοτεινὸ, τί σ' ἔχω γὰρ στὸ χέρι,

ἢ «Ἐνας πολεμάρχος ξάφνου ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν κύκλο, ὅπου εἶναι συναγμένοι εἰς τὸ συμβούλιο γιὰ τὸ γιουρούσι».

1. Ἀρχικὸς τῆς τίτλος «Ὁ Σολωμὸς στὴ ζωὴ μας», ὡς ἀντίκρουση ἀκόμα καὶ τοῦ τίτλου τοῦ βιβλίου τοῦ Ἀποστολάκη («Ἡ ποίηση στὴ ζωὴ μας»). Σῶζονται ἀκόμη δύο Ση-

της εἶναι ἀρκετὰ παλαιότερη (τῶν ἐτῶν 1919-1920) καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ἐρμηνευτικῆς γραμμῆς της μᾶλλον πρόσφατη (ὅπως ὑποδείχτηκε, τοῦ 1923). Δηλαδή μπορεῖ νὰ ἐκμεταλλεύεται τὰ δεδομένα τῆς ἱστορικῆς ἀναφορᾶς τῆς πρόσφατης μελέτης «Ἡ πραγματικὴ ἔξοδος τοῦ Μεσολογγίου» (1923), ἀλλὰ χτίζεται ὡς θεωρητικὴ οἰκοδομὴ ὅπως ἡ πρώτη, πάντως ριζικὰ ἀνασκευάζοντας τὴν ἐρμηνευτικὴ σκοπιὰ της, ἔτσι πού αὐτὴ ἡ τελευταία — «Ὁ Σολωμὸς χωρὶς μεταφυσική» — κάποτε νὰ μοιάζει σὲ πολλὰ σημεῖα σὰν ἐκτεταμένη καὶ βαθειὰ παλινωδία τῶν σημειωμάτων τοῦ «Ση. θ'» (1919-1920).

Στὴν ἀρμοδιότητα τοῦ εἰδικοῦ μελετητῆ ἐναπόκειται ἡ ἀντιπαραβολὴ τῆς ἀρχικῆς καὶ τελικῆς μελέτης, ἡ ἀνίχνευση τῶν φιλολογικῶν καὶ θεωρητικῶν πηγῶν τοῦ Βάρναλη, ἡ μελέτη καὶ ὁ ἔλεγχος τῆς κριτικῆς του καὶ τῶν θέσεων πού ὑποστηρίζει, καὶ ἄλλα συναφῆ καὶ εἰδικότερα προβλήματα, ὅπως λ.χ. εἶναι οἱ περικοπὲς καὶ ἡ νέα ἀναθεώρηση, ὄχι φυσικὰ τῶν ἰδεῶν ἀλλὰ κάποιων ἀυστηρῶν του ἐκτιμήσεων καὶ τοῦ ἀπόλυτα ἐπικριτικοῦ του τόνου, κατὰ τὴν ὀριστικὴ καὶ τυποποιημένη ἐπανέκδοση τοῦ ἔργου (1956). Καὶ οὔτε μένει φυσικὰ γιὰ τὸν συντάκτη αὐτῆς τῆς ἐργασίας ἔδαφος ἐδῶ νὰ ἐρευνήσῃ τὴν ἐπίδραση καὶ αὐτῆς τῆς τελευταίας ὄριμης μελέτης του, μὲ συγκεκριμένα παραθέματα, ὅπως ἔκανε καὶ μὲ τὶς δύο προηγούμενες, στὴν ποίηση τοῦ Βάρναλη.

Σημειῶνω ἀπλῶς ἓνα παράδειγμα ἀντιστοιχίας. Συναντᾶ στὴν ἐκδοση τοῦ Πολυλά τοὺς στίχους:

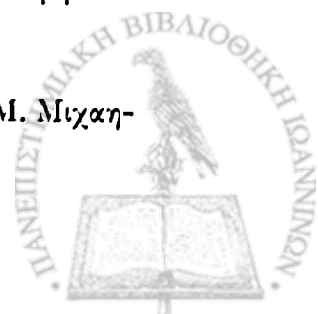
Φιλῶ τὰ χέρια μ' καὶ γλυκὰ τὸ στήθος μ' ἀγκαλιάζω.
 Ἄνοιχτὰ πάντα κι ἄγρουνα τὰ μάτια τῆς ψυχῆς μου.
 Ποιὰ πηγὴ τάχα σὲ γεννᾶ, χαριτωμένη βρῦση;
 («Πόρφυρας», 6)

καὶ τὴ μεταφυσικὴ τους ἐρμηνεία ἀπ' τὸν Ἄποστολάκη. Θεωρεῖ τὴ σύνδεσή τους χωρὶς νόημα, «παράλογη» καὶ ἐπικρίνει ἔτσι καὶ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Ἄποστολάκη ὡς αὐθαίρετη, στὴ μελέτη του «Ὁ Σολωμὸς χωρὶς μεταφυσική». Τὴν ἀντίληψη λοιπὸν αὐτὴ τὴ διακωμωδεῖ στὴν πρώτη ἐκδοση ἐκείνης τῆς μελέτης («Ὁ Σολωμὸς χωρὶς μεταφυσική», Στοχαστὴ, 1925, σσ. 85-8), μιμούμενος τὸ ὕφος τοῦ Ἄποστολάκη, στὴν ἀνάλυση ἀκόμη καὶ τῶν παρακάτω στίχων:

Τὸ στραβὸ φέσι στὸ χορὸ τ' ἄνθια στ' αὐτὶ στολίζει
 Τὰ μάτια δείχνουν ἔρωτα γιὰ τὸν ἀπάνου κόσμο.
 («Ἐλεύθεροι Πολιορκημένοι», Γ', 8)

Ἄλλὰ τὴν ἀνάλυσή τους κρίνει (θεωρητικὰ), παρὰ τοὺς ἀναπαράγει παραλλάσσοντας τους (δημιουργικὰ), βάζοντάς τους μάλιστα στὸ στόμα ἐνὸς τρελοῦ, γιὰ νὰ ὑπογραμμίσῃ πιθανότατα καὶ τὴν ἀπουσία λογικοῦ εἰρμου, στὴ συλλογὴ του «Σκλάβοι Πολιορκημένοι»:

μειωματάρια μὲ προσχέδια τῆς μελέτης, τὰ «Ση. ιγ'» καὶ «Ση. ιδ'» (βλ. Θανῶ Μ. Μιχαηλίδου, ὁ.π. σ. 33).

Ἐστράβωσα τῆ φέσα μου,
 ἔρωτας πούμαι μέσα μου,
 γιὰ νὰ χορέψω τσάμικο·

(«Ὁ τρελὸς»)

Καὶ ὁ λόγος εἶναι ἀπλὸς καὶ εὐεξήγητος. Στὴν ἀκμὴ τῆς δημιουργικῆς δεκαπενταετίας του, ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἀφομοίωση τοῦ Σολωμοῦ, καὶ στὴ σκέψη καὶ στὴν ποίηση τοῦ Βάρναλη. Μολονότι συμφυῆς, φανερώνεται αὐτόνομη καὶ χωριστὰ συντελεσμένη. Ὁ στοχαστικὸς καὶ κριτικὸς του λόγος μένει μὲ αὐτάρκεια κριτικὸς καὶ δὲν ἔχει τώρα τὴν ἀνάγκη νὰ ὑπηρετήσῃ καὶ τὴν ποίηση. Καὶ ἡ ποίηση παρουσιάζεται καὶ ἐκείνη χειραφετημένη: ἔχει ἀπόλυτα ἀφομοιώσει τὰ βιβλιακὰ καὶ θεωρητικὰ της δεδομένα ἢ ἐρεθίσματα.

«Ὁ Σολωμὸς χωρὶς μεταφυσική» καὶ «οἱ Σκλάβοι Πολιορκημένοι» εἶναι ἀκριβῶς οἱ δύο ὁμόρριζες, ἀλλὰ τώρα ἀνεξάρτητες ἐκδοχῆς τοῦ φαινομένου. Ἐπιβάλλεται λοιπὸν νὰ δοῦμε τὴν κορύφωση καὶ σ' αὐτῇ, τὴ δημιουργικότερὴ του συλλογῇ.

III. Η ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΚΟΡΥΦΩΣΗ

Πρόκειται γιὰ τὴν κορύφωση τοῦ φαινομένου τοῦ σολωμισμοῦ του. Γιὰ τὴν ἀφομοίωση καὶ γιὰ τὴν ἀντίδραση ποὺ τοῦ προκαλεσε ἢ ἐπίδραση τοῦ Σολωμοῦ. Μιὰ ἀφομοίωση ποὺ φαίνεται στὴ γλώσσα, στὴ στιχουργικὴ μορφή καὶ κάποτε στὸ ὕφος, ἀλλὰ φαίνεται καὶ κάτω στὰ θεματικὰ μοτίβα καὶ ἐσωτερικότερα στὴν ἀντικίνηση τῶν ιδεῶν. Καὶ εἶναι μιὰ ἐπίδραση δυναμικὴ, ὅπως κάθε ἐπίδραση ποὺ ὀφείλεται σὲ «ένωση». Μιὰ ἐπίδραση καὶ «ένωση» πνευματικὴ, ποὺ ἐπίσης προκαλεῖ «ἀντίδραση». Καὶ ἡ «ἀντίδραση» θὰ γίνῃ ἐμφανέστερη στὸν ἀντιδραστήρα τοῦ ἰδεολογικοῦ ἐργαστηρίου του. Ἄλλ' ἄς δοῦμε πρῶτα τὴ σολωμικὴ ἐπίδραση, πῶς αὐτὴ ἀποτυπώνεται στὴ γλώσσα του:

ἀγάλια-ἀγαλιὰ	λαγαρὸς
ἀγρικῶ-γρικῶ	λάκκος
ἀδερφοποιτὸς	λαλούμενα
ἀκλουθῶ	λιγδερός (-μένος, λιγδα)
ἄλυσσο	λιγώνομαι
ἀράθυμος	μελετῶ
ἀναγαλλιιάζω	λογιάζω
ἀστραφιὰ	μηλίγγοι
ἀχαμνὸς	μνέσκω
ἀχνάρι-χνάρι	μπουχωμένος (μπουχὸς)
ἀχὸς	ξάστερος
βαρῶ	ὄβολο
βόχα	ὄνειρατα

βρόγια
 βυθὸς
 γνώρα
 γραφή
 ζυγὸς
 θανή
 θώρι-θωριά
 καμώνομαι (-ματα)
 κοίμου
 Κόλαση - Παράδεισος
 κοντύλι
 κορασιά
 κόρφος
 κοίμα (-τα)
 κρίση
 Κύρης (τ' οὐρανοῦ)

δορίζω
 παντόγυρα
 πλήθιος
 πολλά (ἐπίρρ.)
 σοφὰς
 σπιτάλι
 στενεύω
 στέρνω
 τρίσβαθος
 φαμελιά
 φαρμάκι
 φλάμπουρο
 φουσάτο
 φρένα (τὰ)
 χρεία
 ψῆλος (τὸ)

Εἶναι μιὰ μικρὴ ἀλλ' ἀντιπροσωπευτικὴ ἐπιλογή, ποὺ ἀποσπάστηκε ἀπὸ πλουσιότερη χορεία λέξεων. Ξεχωρίζομε τὶς ἀντιπροσωπευτικότερες: «ἀδερφοποιτός», «ἀναγαλλιᾶζω», «ἀράθυμος», «ἀστραψιά», «βυθός», «γνώρα», «γραφή», «θανή», «κοίμου», «κοντύλι», «κορασιά», «μελετῶ», «μνήσκω», «ἄβολο», «ὄνειρατα», «χρυσόνειρο», «παντόγυρα», «στέρνω», «τρίσβαθος»· καὶ τὰ φραστικὰ ἀκόμη δάνεια: «κάνε...-κάνε...», «δὲν τό 'ξερα...», «ἐδῶ 'ναι χρεία...», «ἀμπόδισμα κανένα...», «ὦρα γλυκὴ!» Ἕνας γλωσσικὸς ἐμπλουτισμὸς τῆς ποίησης τοῦ Βάρναλη, ὅχι μόνον ἄμεσα ἀλλὰ καὶ ἔμμεσα σολωμικὸς. Κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Σολωμοῦ ἀνασύρει ὕλη καὶ ἀπὸ τὶς δικές του γλωσσικὲς πηγές: ἀπ' τὰ κείμενα τῆς Κρητικῆς σχολῆς - π.χ. «βρωῖμα», «ἀνέγνιος», «πυλλά» (ἐπίρρ.), «φουσάτο», «κύρης» «χωστός» - καὶ πολὺ πλατύτερα ἀπὸ τὴ μεταμεσαιωνικὴ καὶ λαϊκὴ δημοτικὴ παράδοση. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι πῶς δημιουργεῖται, μέσα στὴ μεταπαλαμικὴ ὑφολογία του, ὅχι ἡ ἐντύπωση ἐνὸς ψηφιδωτοῦ μὲ ἐνθετες σολωμικὲς ψηφίδες, ἀλλὰ ἕνας γλωσσικὸς ἱστός, ὅπου πίσω ἀπ' τὴ θητεία τοῦ σολωμισμού του διασώζεται ἡ πρωτοβουλία καὶ ὁ λογοτεχνικὸς σχεδιασμὸς τοῦ Βάρναλη.

Κάπως ἔτσι, ἀλλὰ μὲ ἐμφανέστερη ἐδῶ πότε τὴν προσήλωση καὶ πότε τὴν ἀπόσταση ἀπὸ τὴν πηγὴ, διακρίνεται καὶ στὴ μορφὴ τῶν ποιημάτων του, πέρα ἀπ' τὴ σικελιανικὴ καὶ τὴ γρυπαρικὴ ἀκόμη μετρικὴ, ἢ ἀπήχηση τῆς στιχοιουργίας, τῶν ρυθμῶν καὶ τῶν ποιητικῶν εἰδῶν τοῦ Σολωμοῦ. Πρῶτα—καὶ εἶναι ἡ πιὸ πιστὴ ἀπήχηση—πλησιάζει κάποτε στενὰ καὶ τὰ μέτρα καὶ τὰ στροφικὰ συστήματά του. Ἄς προσέξομε τὸ ποίημά του «Ἡ Καμπάνα». Π.χ.:

Μὲς στὸ δροσάνεμο
 ποὺ ἀναγαλλιᾶζω
 κι ὁ νοῦς βυθίζεται

σὲ χάος γαλάζιο,
 ἀνθρώποι, ἀφῆστε με
 νὰ ξεχαστῶ
 φωτοπερίχυτη
 στόμα κλειστό.

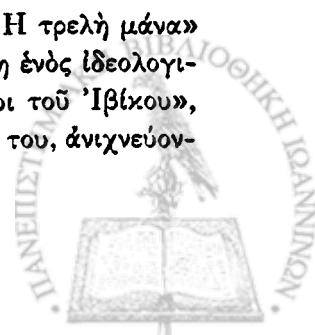
Οἱ ὀχτάστιχες στροφές της εἶναι ἀντιγραφή τῶν ἐξάστιχων στροφῶν τοῦ Σολωμοῦ, ἀπὸ τὰ ποιήματά του «Ἡ Ψυχούλα» καὶ «Ἡ τρελή μάνα». Μιὰ ἀπήχηση πού πέρα ἀπὸ τὸ σχῆμα καὶ τὰ μέτρα καὶ τὴν ὁμοιοκαταληξία τῆς στροφῆς, πέρα ἀπὸ τὰ γλωσσικά πού ἀναπαράγει (π.χ. «δροσόβρολος» (ἄνεμος) - «δροσάνεμος», «φωτοχυσία» - «φωτοπερίχυτος») φτάνει νὰ δανείζεται καὶ τὴν ἰδέα τοῦ προτύπου του, πού εἶναι «Ἡ Καμπάνα» τοῦ Σίλλερ¹. Ἄλλη μιὰ ἀπήχηση στιχουργικὴ εἶναι ἡ ἐγκαινίαση ἐδῶ τῶν γοργῶν σολωμικῶν τροχαίων καὶ οἱ σχετικοὶ συδυασμοὶ τους. Καὶ εἶναι αὐτὴ ἡ πρωτοβουλία τοῦ ἀκριβῶς: συνδυάζει, ἀντιθετικά καὶ σκόπιμα, τοὺς ἀργούς (δημοτικούς) ἰάμβρους καὶ τοὺς πεταχτούς (καὶ ὄχι πάντοτε ἀναγκαστικά σολωμικούς) τροχαίους. Καὶ ἡ ἀρχίζει μὲ τροχαίους καὶ τελειώνει τὴ στροφή μὲ ἰάμβρους («Πρόλογος») ἢ ἀντίστροφα ἀρχίζει, περιγραφικά, μὲ τοὺς ἰάμβρους καὶ τελειώνει, νοηματικά, μὲ τοὺς τροχαίους («Πρόλογος», «Ὁ καλὸς» λαὸς», «Ἡ χαρὰ τοῦ πολέμου») Π.χ.:

Τὸ μάτι μου δὲ δάκρυσε
 κι ὁ νοῦς δὲ σκανταλίστη.
 Εἴν' ὅλα τοῦτα πρόσκαιρα,
 καθὼς τὸ λέγ' ἡ Πίστη.
 Ἀπ' τὴ στράτα πάω τὴν ἴσα
 στὴ χαρὰ τὴν παραδείσα

(«Ὁ «καλὸς» λαὸς»)

Ἄλλὰ ἡ οὐσιαστικότερη ἀφομοίωση τοῦ στιχουργικοῦ διδάγματος τοῦ Σολωμοῦ εἶναι αὐτὴ τοῦ δεκαπεντασύλλαβου. Τώρα καὶ ὁ δεκαπεντασύλλαβος τοῦ Βάρναλη εἶναι ἀπλός, ἀπὸ ὠριμότητα. Δὲν χρειάζεται νὰ καταφεύγει, ὅπως παλιά, στὰ λόγια τεχνάσματα τῶν ἀνώμαλων τομῶν, τῶν συνιζήσεων καὶ τῶν διασκελισμῶν τοῦ στίχου. Δὲν χρειάζεται «νὰ ξεπερνᾶ τὰ φυσικά του μέτρα» καὶ νὰ γίνετα δεκαεφτασύλλαβος καὶ δεκαοχτασύλλαβος. Εἶναι ἓνας δεκαπεντασύλλαβος αὐτάρκης καὶ ἰσόρροπος, πρὶν ἐπανασυνδέεται μὲ τὴ δημοτικὴ παράδοση· καὶ μὲ τὴ ζευγαρωτὴ του ὁμοιοκαταληξία μοιάζει νὰ ἀνακαλεῖ τὴν Κρητικὴ σχολή. Καὶ ὁ ἐμπνευστὴς του αὐτῶν τῶν ἀφορμήσεων δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ὑπῆρξε, ὡς παράδειγμα ἢ διάμεσος, ὁ Σολωμός. Π.χ.:

1. Καμιὰ σχέση μὲ τὰ «σήμαντρα» τοῦ στιχουργικοῦ προτύπου του «Ἡ τρελή μάνα» (ἀλλὰ καὶ τοῦ δίδυμου του «Τὰ δύο ἀδελφια»). Πρόκειται γιὰ τὴν ἰδιοποίηση ἑνὸς ἰδεολογικοῦ μοτίβου, τῆς «Καμπάνας», πού μαζί μὲ ἄλλα («Τὸ γάντι», «Οἱ γέρανοι τοῦ Ἰβίκου», «Ὁ Βουτηχτής») τοῦ Σίλλερ, διάβασε καὶ ἔκρινε στὶς δύο θεωρητικὲς μελέτες του, ἀνιχνεύοντας τίς ὠριμες πηγές τοῦ Σολωμοῦ, ὁ Βάρναλης.

Εἶναι φωτιά τῆς Κόλασης, πὸν ἀσάλευτον κρατεῖ με
 Ἄχ, ἔλα θύμηση παλιά, καί πες μου σύ, ποιὸς εἶμαι!

ἦ:

Κρεβάτι ἐσύ, ὅπου γνώρισα τὸ μέγα σκίρτημα, ἄξο
 τῆς Ἁγίας Τράπεζας μικρὴ ἀδερφή νὰ σὲ φωνάξω

(«Ὁ Ἄντρας» - «Ἡ Γυναίκα»)

Ἄλλὰ ἡ βαθύτερη καὶ εὐρύτερη ἐπίδραση φαίνεται στὰ θέματα καὶ τὶς ιδέες.

1. Σ. Σὲ βυθὸ πέφτει ἀπὸ βυθὸ ὡς πὸν δὲν ἦταν ἄλλος

(«Ἐλεύθεροι Πολιορκημένοι», Β', 43)

Β. Ἡ ὑπαρξή μου σὲ σκοτάδια ὄλο πηχτότερα βουτᾶ

.....

(Πόσο ὁ ξεπεσμός μου εἶναι βαθὺς)

(«Πρόλογος» χρογρ. μορφῆ)¹

Ὁ πέσημός σου εἶναι πολὺς

(«Ὁ Ἄντρας»)

—δὲν ἔχει ὁ πόνος τελειωμό, δὲν ἔχ' ἡ ἄβυσσο βυθό!—

(«Ὁ Θεῖος Λόγος»)

2. Σ. Ἐνῶ, εἰς τὲς ὑστερινὲς ὥρες, οἱ γυναῖκες κάθονται περίλυπες καὶ σιωπη-
 λές, ξάφνου ἡ Μάρθα σκάει τὰ γέλια. Τότε μία ἄλλη τῆς λέει: «Τὶ κάνεις,
 ὦ καρδιογνώστρα; [...] καὶ ἡ Μάρθα: «Εἰς ἐκείνη τῇ στιγμῇ ἐπαρουσιά-
 σθηκε εἰς τὸ Πνεῦμα μου ὁ Πειρασμός [...], κι ἐγὼ ἐκδίκηση τοῦ πῆρα.

(Πολυλᾶ «Προλεγόμενα»)

Β. Ἄξαφνο ἄστραμμα καὶ σεισμο τῆς ψυχῆς. Νά 'σαι κοντά μου,
 ὦ Μάρθα μου, ἀνοιξιὰτικη γνώρα κ' ἠλιοχαρά μου!

.....

«Σ' ἀγαπῶ», μοῦ λὲς φωνούλα σφυριχτή, «γιατὶ μοῦ μοιάζεις»

(«Π.»), χρογρ. μορφῆ)

3. Σ. Ἄγγελε, μόνον στ' ὄνειρο μοῦ δίνεις τὰ φτερά σου;

.....

Ἴδου πὸν τὰ σφυροκοπῶ στὸν ἀνοιχτὸν ἀέρα

Β. Κάνω νὰ σείσω τὰ φτερά, βαριά καὶ μὲ πονᾶνε

(«Π.»)

Εἴσουν ὠραῖος σὰν ἄγγελος μὲ δυὸ φτεροῦγες ἀνοιχτές

(«Οἱ πόννοι τῆς Παναγιᾶς»)

4. Σ. Ψαρὰς μακριά, π' ἀπίθωσε στ' ἀγκίστρι τῆ ζωῆ του

(«Ε.Π.»), Γ', 2)

1. Βλ. Γιάννης Δάλλας, «Πρόλογος καὶ «Ἰδεαλιστής»: δύο μεταίχμια στὴν ποιητικὴ καὶ ἰδεολογικὴ πορεία τοῦ Βάρναλη», Ἀντίχαρη, ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Σταμάτη Καρατζά, Ε.Λ.Ι.Α., 1984, σσ. 79-80.

- B. *Κάνε ψαρά, πεζόβολο, στ' ἀκροθαλάσσι νὰ πετᾶς*
(«Π. - Π.»)
5. Σ. *"Αστραψε φῶς κι ἐγνώρισεν ὁ νιὸς τὸν ἑαυτό του*
(«Ὁ Πόρφυρας», 8)
- B. *"Αξάφνο ἄστραμμα καὶ σεισμο τῆς ψυχῆς!*
(«Π.», χργρ. μορφῆ)
Ποῦ σ' εἶδα, γνώριμη ἀστραψιά, στὸ νοῦ μου στὸ σκοτάδι;
.....
Κι ἂν κάποτε τὰ φρένα σου τὸ Δίκιο, φῶς τῆς ἀστραπῆς,
Κι ἢ Ἄλήθεια σοῦ χτυπήσουνε
(«Π.Π.»)
- στὸ νοῦ σὰν ἄστραμμα*
καὶ στὴν ψυχῆ
(«Ἡ Καμπάνα»)
6. Σ. *Τρέμ' ἢ ψυχῆ καὶ ξαστοχᾶ γλυκὰ τὸν ἑαυτό της*
(«Ε.Π.», Β', 2)
- B. *ἄχ! δὲ βαστῶ, καρδούλα μου, κι ὅ,τι λογιάζεις κάμε*
(«Ἡ ἀγωνία τοῦ Ἰούδα»)
7. Σ. *Στοῦ τέκνου σύρριζα τὸ νοῦ, Θεοῦ τῆς μάνας μάτι*
(«Ε.Π.», 12)
- B. *Κι ὀλάκερ' εἶμαι Μάτι*
(«Ἡ Ψυχῆ»)
8. Σ. *Τὸ Μεσολόγγι ἔπεσε τὴν "Ανοιξη*
.....
Τοῦ πόνου ἐστρέψαν οἱ πηγῆς ἀπὸ τὸ σωθικό μου
(«Ε.Π.», 2 καὶ 30)
- B. *νὰ 'σουννα, Πόνε κι "Ανοιξη, στερονὸς καὶ τελεφταία*
(«Ψ.»)
9. Σ. *'Αηδονολάλειε, στῆθος μου*
(«Π.Π.», Γ', 8)
- B. *Καὶ μὲς τὰ θάμνα τρέμολο τῶν ἀηδονιῶν στὰ στήθη...*
(«Ψ.»)
- Κάθε φλέβα μου κι ἀηδόνι*
(«Τὸ Κορμὶ κ' ἢ Ψυχῆ»)
10. Σ. *Καὶ μέσα στ' ἄγριο πέλαγος τ' ἀστροπελέκι σκάει*
(«Κρητικός», 22)
- 'Ἴδου σεισμὸς καὶ βροντισμὸς*
(«Ε.Π.», Β', 13)

Ἐθνάτη ἔσαι, ποῦ ποτέ, βροντὴ δὲν ἤσυχάζεις;
(«Ε.Π.», Γ', 2)

Περίσσια γλυκομίλητο νέο πνεῦμα τῆς θαλάσσης

.....
Τὸ χάσμα π' ἀνοιξ' ὁ σεισμὸς κι εὐθὺς ἐγιόμισ' ἄνθη
(«Εἰς τὸ θάνατο Κυρίας Ἀγγλίδας»)

B. Τῇ Γῆς κι ἂν τράνταξε σεισμὸς κι ἀστροπελέκι σκάει
στὰ θυμωμένα χἀη,
δὲν εἶμαι Πνέμ' ἀθάνατο μὲς τοῦ σειμοῦ τὸ χάσμα
(«Ψ.»)

11. Σ. Τῆς Κόλασης οἱ δύνამες σοῦ στήθηκαν τριγύρου
(«Ὁ Πόρφυρας»)

B. Εἶναι φωτιὰ τῆς Κόλασης, ποῦ ἀσάλευτον κρατεῖ με
(«Ὁ Ἀντρας»)

12. Σ. Τὰ μάτια ἢ πείνα ἐμαύρισε· στὰ μάτια ἢ μάνα μνέει
(«Ε.Π.», Β', 1)

B. Τὰ σωθικά μου τ' ἀδειανὰ ἢ πείνα μπλιὸ δὲ σφάζει
(«Α.»)

13. Σ. Πολὸν καιρὸ τὸ βάσταξα μέσα στὴν ἔρημη ἀγκάλη
Κι' ἐφθόνεσα μικρὸ πουλί, ποῦβρε σπυρὶ κι' ἐλάλει
(«Ε. Π., 1)

B. Ὡς μὲ τὸ νῶμο ξόλιασε τὸ χέρι ποῦ σέ σφίγγει,
παιδάκι μου, μὲ τ' ἀνοιχτό, καθὼς πουλιοῦ, λαρύγγι
(«Ἡ Γυναίκα»)

14. Σ. Χριστὸς Ἀνέστη! Νέοι, γέροι καὶ κόρες,

Ὅλοι, μικροὶ μεγάλοι, ἐτοιμαστῆτε

Μέσα στὲς ἐκκλησιὰς τὲς δαφνοφόρες

Μὲ τὸ φῶς τῆς χαρᾶς συμμαζωχτῆτε

Ἀνοίξετε ἀγκαλιὰς εἰρηνοφόρες

Ὅμπροστὰ στοὺς Ἁγίους καὶ φιληθῆτε

Φιληθῆτε γλυκὰ χεῖλη μὲ χεῖλη,

Πέστε Χ ρ ι σ τ ὸ ς Ἀ ν έ σ τ η ἔχθροὶ καὶ φίλοι

(«Ὁ Λάμπρος: Ἡ ἡμέρα τῆς Λαμπρῆς»)

B. Ἄκου τὸν ξάστερο οὐρανὸ πῶς οἱ καμπάνες σειοῦνε

Ὅπου καρδιά, χαρμόσυνες λαχτάρες ἀπαντοῦνε.

Ἀνάστασ' εἶναι σήμερα. Παιδιά, γυναῖκες, γέροι

κόκκιν' ἀβγὸ στὴν τσέπη τους, χρυσὸ κερὶ στὸ χέρι

"Οσ' ἄστρα ἔναι στὸν οὐρανό, τόσα στὸν κάμπο κρῖνα.
 "Ολ' ἔχουνε ἑστὴν καθαρὴ ψυχὴν Ἀπρίλη μήνα.
 Τῆς ἐκκλησιᾶς φουντώσανε δάφνη· πολλὴν οἱ στύλοι.
 Εἰρήνη! εἰρήνη! φιληθῆτε ὄχτροι μαζὶ καὶ φίλοι.
 («Γ.»)

15. Σ. Μὲ χίλιες βρούσες χύνεται, μὲ χίλιες γλώσσες κραίνει
 "Οποῖος πεθάνει σήμερα χίλιες φορὲς πεθαίνει
 («Ε. Π.», Β', 2)
 Δὲν τό ἄπιζα νᾶν ἡ ζωὴ μέγα καλὸ καὶ πρῶτο
 («Ὁ Πόρφυρας», 5)

Β. μὲ χίλιες κάνουλες κρυφὲς
 ὁ σκοπὸς σου κατεβαίνει
 ζήση μου τραγουδημένη
 («Ἡ χαρὰ τοῦ πολέμου»)

Τ' ἄδικον θανάτου ἡ γνώση
 φορὲς χίλιες μὲ σκοτώνει

.....
 ὄλα τῆς ζωῆς τὰ χρόνια
 γίνονται ζωὴ παροῦσα

(«Ἡ ἔφοδος»)

16. Σ. Στὰ μάτια καὶ στὸ πρόσωπο φαίνοντ' οἱ στοχασμοὶ τους

 Γλυκιὰ κι' ἐλεύθερ' ἡ ψυχὴ σὰ νᾶτανε βγαλμένη
 («Ε. Π.», Β', 9)

Β. Καὶ ψηλότερ' ἀπ' τὸ σῶμα
 ἡ ψυχὴ μου νὰ πηδήξει

 Ἡ ψυχὴ μπροστὰ ἀπ' τὰ μάτια
 βγῆκε τρέμοντας

(Ε.)

17. Σ. Στῶν Ψαρῶν τὴν ὀλόμανρη ράχη
 περπατώντας ἡ Δόξα μονάχη
 μελετᾷ τὰ λαμπρὰ παλληκάρια
 («Ἡ καταστροφὴ τῶν Ψαρῶν»)

Β. Κανοναρχᾶτε τ' ὄνομά μας,
 σίντας ἡ Δόξα μελετᾷ μας
 τὰ σκελετά, γερμένη
 («Ὁ τρελὸς»)

18. Σ. *κι ἐλεύθεροι νὰ μείνουν*
ἐκεῖθε μὲ τοὺς ἀδερφοὺς, ἐδῶθε μὲ τὸ χάρο
 («Ε. Π.», 13)
- Β. *Μὰ θὰ χαρῶ σε, Λευτεριά,*
αἰώνια Ἐλήθεια κι Ὁμορφιά
σὰν θὰ περάσω Ἀντίκρα
 («Ὁ τρελὸς»)
19. Σ. *(Λάλησε σάλπιγγα! κι ἐγὼ τὸ σάβανο τινάζω,*
καὶ σχίζω δρόμο καὶ τς ἀχνοὺς ἀναστημένους κράζω
«Μὴν εἶδατε τὴν ὁμορφιά πὸν τὴν κοιλάδα ἀγιάζει;

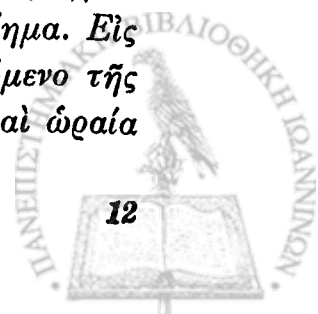
Καπνὸς δὲ μένει ἀπὸ τὴ γῆ· νιὸς οὐρανὸς ἐγίνη.
Σὰν πρῶτα ἐγὼ τὴν ἀγαπῶ καὶ θὰ κριθῶ μ' αὐτήνη.

Ὁ Οὐρανὸς δλόκληρος ἀγρίκαε σαστισμένος,
Τὸ κάψιμο ἀργοπόρουνε ὁ κόσμος ὁ ἀναμμένος·
Καὶ τώρα ὀμπρὸς τὴν εἶδαμε· ὀγλήγορα σαλεύει·
Ὅμως κοιτάζει ἐδῶ κι ἐκεῖ καὶ κάποιονε γυρεύει.»
 («Ὁ Κρητικὸς», 19)
- Β. *Τὰ θεμέλια τῆς Γῆς τρανταχτήκανε. Μιὰ*
πῆγε ἀπάνου καὶ μιὰ τὴν κατάπιαν τὰ χάη.
Πῶς χαθῆκαν πελάη καὶ βουνὰ ριζιμιὰ!
Μιὰ μεγάλη σπαθιά πέρα πέρα τὴ σκεῖ.
Τὶ βροντὴ καὶ φωτιά καὶ καπνὸς εἶν' ἐκεῖ!

Σταθῆτε, συντρόφ' ἡ πληγὴ μου πονᾷ!...
Ἐπλῶνω κι ἀρπάζω μαλλάκια φτενά.
Γυρνᾷ καὶ μὲ βλέπεις, ὦ πρώτη μου ἀγάπη

Πετᾷμε καὶ πᾷμε σφιχτοὶ καὶ δετοὶ

Οἱ πρῶτοι, πὸν φτάνουμε μπρὸς στὸν Κριτὴ
 («Τὸ Ὁραμα, ἤτοι ἡ Δέφτερη Παρουσία»)
20. Σ. «Τὸ ποίημα ἄς ἔχη ἀσώματη ψυχὴ, ἡ ὁποία ἀπορρέει ἀπὸ τὸν Θεό, καὶ ἀφοῦ σωματοποιηθεῖ εἰς τὰ ὄργανα καιροῦ, τόπου, ἐθνικότητος, γλώσσας[...] τέλος ἐπιστρέφει εἰς τὸν Θεό». «Σκέψου βαθιὰ καὶ σταθερὰ (μιὰ γιὰ πάντα) τὴ φύση τῆς Ἰδέας, πρὶν πραγματοποιήσης τὸ ποίημα. Εἰς αὐτὸ θὰ ἐνσαρκωθῆ τὸ οὐσιαστικότερο καὶ ὑψηλότερο περιεχόμενον τῆς ἀνθρώπινης Φύσεως, ἡ Πατρίδα καὶ ἡ Πίστις». «Μιὰ μεστὴ καὶ ὠραία

δημοκρατία ιδεῶν, οἱ ὁποῖες νὰ παρασταίνουν οὐσιαστικὰ τὸν εἰς τὲς αἰσθησες ἀόρατο Μονάρχη. Ὁ Μονάρχης, ὅπου μένει κορυμμένος γιὰ τὲς αἰσθησες καὶ γνωρίζεται μόνον ἀπὸ τὸ πνεῦμα, μέσα εἰς τὸ ὁποῖον ἐγεννήθηκε, εἶναι ἔξω ἀπὸ τὴν περιφέρεια τοῦ Καιροῦ [...]

(«Στοχασμοὶ»)

- B. Πέ μας, κι ἂν ὄλα χάνονται, μένουν αἰώνιοι νόμοι
 Θεὸς καὶ Πατρίδα κι Ἄρετή, — Τριάδα!—
 ἀπόλυτες κι ἀνάλλαγες δύνამες, πὸ χωρὶς ἀρχή
 χωρὶς θυμὸν, ἀπ' τὴν παλιὰ στὴ νέα διαβαίνουνε ψυχὴ

 τῆς Μιᾶς Ἰδέας ὄψες πολλές, ἔρωτες χίλιοι σὲ χορὸ

 Ἄτάραγη, ὡς σοῦ πρέπεται, στὰ λέφτερα στοιχεῖα
 ἔξω καιροῦ καὶ τόπου Ἰδέα στάσου

(«Ἡ Καμπάνα ἦτοι ἡ Ἐλευθερία»)

21. Σ. Βρύσες ἀπλώνει τὰ κλαδιὰ τὸ δέντρο στὸν ἀέρα

(«Carmen Seculare»)

- B. Βρύσες νὰ θρέφει τὰ κλαριά του ὁ Δυνατός, δέντρο ἱερὸ
 («Κ - Ε».)

22. Σ. Μεγάλο πράμα ἡ ὑπομονή!

Ἄχ μᾶς τὴν ἔπεμψε ὁ Θεός· κλεῖ θησαυροὺς κι' ἐκείνη

(«Ε. Π.», 7)

- B. Δὲν εἶν' ἀξιώτερο ἀγαθὸν ἀπ' τὴν Ὑπομονή
 («Κ - Ε»)

23. Σ. Τὸ στραβὸ φέσι στὸ χορὸ τ' ἄνθια στ' αὐτὶ στολίζει,

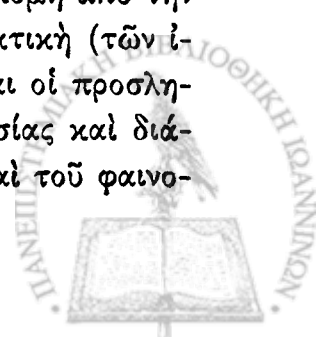
Τὰ μάτια δειλγουν ἔρωτα γιὰ τὸν ἀπάνου κόσμου

(«Ε.Π.» Γ', 8)

- B. Ἐστράβωσα τὴ φέσα μου
 ἔρωτας ποῦ' ναι μέσα μου
 γιὰ νὰ χορέψω τσάμικο

(«Ὁ τρελὸς»)

Ἔτσι βλέπομε νὰ κορυφώνεται ἡ εἰκόνα τοῦ σολωμισμού τοῦ Βάρναλη. Βλέπομε νὰ ἀποτυπώνεται ἡ ποιητικὴ ἐφαρμογὴ τῆς σὲ ὄλη τὴν ἐκφραστικὴ τῆς ποικιλία: ἀπ' τὸ ὕφος, στὰ μοτίβα καὶ ἐντέλει στὶς ιδέες. Καὶ ἀπὸ τὴν παθητικότερη προσέγγιση ὡς τὴ δημιουργικότερη ἀπόσταση. Καὶ ἀκόμη ἀπὸ τὴν κατάφαση (τοῦ ὕφους) ὡς τὴν ἄρνηση καὶ τὴν ἀντίθεση τὴ διαλεκτικὴ (τῶν ιδεῶν). Ὅπου κρίνεται ἡ ἀφομοιωτικὴ τοῦ δυνατότητα. Κρίνονται οἱ προσληπτικοὶ καὶ ἀναπαραγωγικοὶ μηχανισμοὶ τῆς κριτικῆς τοῦ φαντασίας καὶ διάνοιας. Καὶ ὅπου δοκιμάζεται ἡ προοπτικὴ διάσταση τοῦ ἔργου καὶ τοῦ φαινο-

μένου: ἡ διάσταση τοῦ βάρθους τους. Ἀπαραίτητα στοιχεῖα καὶ κριτήρια γιὰ μιὰ συλλογὴ πού ἀποτελεῖ καὶ σύνθεση καὶ ιδεολογικὴ ἀντιπαράθεση. Πού ἀποτελεῖ τὴν τελευταία φάση καὶ δοκιμασία τοῦ σολωμισμού του.

Καὶ ἔτσι φτάνομε στὰ ὑστερόγραφα τῆς περιόδου. Εἶναι, ἐκτὸς τῆς συλλογῆς, τὸ ποιήμα του «Ὁ Ἰδεαλιστής, ἦτοι ἡ παιδικὴ ἀθωότητα» (1928) καὶ ἡ δευτέρη μορφή τῆς συλλογῆς «Τὸ Φῶς πού καίει» (1933), ὅπου στὴν ἀνάπλαση τοῦ Τρίτου Μέρους της, πίσω ἀπὸ τὴν «Ἀριστέα» καὶ τὴ «Μαϊμού», θὰ πρέπει νὰ ἐξυπακούεται καὶ μιὰ ἄλλη ἀνέκδοτη μελέτη, νόθου εἴδους, πού ἀφορᾷ στὸν Γιάννη Ἀποστολάκη, δηλαδὴ ὁ λίβελός του «Ἐπιστολὴ Μαϊμοῦς» («Μεταφυσικὴν Μαϊμοῦν»), Ἀθήνας, (1924)¹.

Καὶ μετὰ ἀπὸ τὴ δεκαπενταετία τῶν συνθέσεων ἀκολούθησε ἡ καθίζηση. Ἀκολούθησε ἡ ἀπομυθοποίηση τοῦ δράματος καὶ τοῦ νοήματος τοῦ κόσμου. Δύο συλλογές μὲ αὐτοτελεῖ πλέον ποιήματα, ὁ «Ἐλεύθερος κόσμος» (1973) καὶ ἡ «Ὀργὴ λαοῦ» (1975), ἀπαρτίζονται ἀπὸ γυμνές καταγραφές τῆς περιπέτειας τῶν ιδεῶν καὶ τῶν ἀγῶνων τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ προσώπου του, σαράντα χρόνων. Ἐμπνευση καὶ γλώσσα ἐπιπεδώνονται, μὲ ἀντιστάθμισμα τὴν ἀμεσότητα τῆς ἐμπειρίας.

Ὅμοια ἐπιπεδώνονται καὶ οἱ σολωμικὲς ἀναφορές του, μὲ ἀντάλλαγμα τὴ συνθηματικὴ τους χρῆση. Πρόκειται πραγματικὰ γιὰ μονοσήμαντὴ κατάχρηση τυποποιημένων φράσεων. Π.χ.:

*Ἀπρίλης μὲ τὸ Θάνατο χορεύουν καὶ γελοῦνε
κι ὅσα λουλούδια καὶ καρποὶ ξέν' ἄρματα σὲ κλειοῦνε
(«Ψυχοδύναμη»)*

ἢ, καὶ σὲ προέκταση:

*Χάρος καὶ Μάης χορεύουνε στὰ ξερονήσια κάτου
καὶ δίπλα ὁ Ἐχτος κελαηδεῖ μὲ τὰ σιδερικά του
(«Ἐθνικὴ Πρωτομαγιά»)*

Ἡ καθίζηση αὐτὴ σημαίνει μορφολογικὴ ὀπισθοδρόμηση καὶ σύμπτυξη. Γιατὶ ἀν ἐξαιρέσομε ἐλάχιστες ἀναφορές, ὅλες οἱ ὑπόλοιπες—καὶ εἶναι ἀρκετές—εἶναι ἀπ' τὰ νεανικὰ ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ. Πρόχειρος ἐδῶ δανειοδότης του ὁ «Ἕγνος εἰς τὴν Ἐλευθερίαν». Ὅπως λ.χ. γίνεται ἐπαναληπτικὰ, μὲ τὰ μοτίβα τῆς Ἐλευθερίας πού βγαίνει—ἢ δὲν βγαίνει πιά—ἀπ' τὰ ἱερά κόκκαλα τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν γυναικῶν πού ὁ κόρφος τους ἐτοιμάζει—ἢ δὲν ἐτοιμάζει πιά—τὸ γάλα τῆς ἐλευθερίας. Μὲ τέτοιες εὐκολίες, παραπεμπτικῆς ὑφῆς, ἡ σχέση ὑποβαθμίστηκε καὶ παύει οὐσιαστικὰ νὰ λειτουργεῖ.

Τελευταία ἀπόδειξη τῆς ἐπιπέδωσής της εἶναι ὅτι καταλήγει στὴ γενίκευση. Ἐτσι ἐκτονώνεται ἡ ἐπίδραση, ἀπὸ τὴν ἀόριστη ἀπροστροφὴ στὶς ἐννοιες:

1. Βλ. Γιάννης Δάλλας «Τὸ Φῶς πού καίει», τὰ στάδια δημιουργίας καὶ ἡ πνευματικὴ ταυτότητα τοῦ ἔργου», Ὁ λογοτεχνικὸς Πολίτης, δ.π. σσ. 50-51.

*Ἡ Λεφτεριά τοῦ Σολωμοῦ καὶ ἡ Ἀρετὴ τοῦ Κάλβου,
"Ὅπου «διπλὴ παράδεισο» κι ὅπου «γλυκὺς ὁ ὕπνος»*

(«Ὁ λαὸς δὲν πεθαίνει»)

ἢ καὶ πάλι (ὅπου ἐξυπακούεται στὸ «Ναὶ» τοῦ τίτλου καὶ ὁ Καβάφης):

*Τ' ἀδίκου ὁ Σολωμὸς τὴ Λεφτεριά σου,
τὴν Ἀρετὴ σου ὁ Κάλβος θεοποιοῦσαν*

(«Τὸ Ναὶ τῆς Ἱστορίας»)

ὡς τὴν ἀνειρήνευτη ἐπίκληση τῶν ὀργισμένων γηρατιῶν του, σ' ἓνα ποίημα πού τὸ χρονολογεῖ ὁ ἴδιος 28-11-1973 (ἡμερομηνία τῆς ἐξέγερσης τοῦ Πολυτεχνείου):

*Πῶς τοῦ σπαθιοῦ σου στόμωσεν ἡ κόψη
καὶ πῶς μετροῦς τὴ γῆ μὲ ἀνύπαρχτη ὄψη;
Κλεισμένη στῶν Ἑλλήνων τὰ ἱερὰ
τὰ κόκκαλά μας, σκοῦζε, Λευτεριά*

(«Ἡ Λευτεριά τοῦ Σολωμοῦ»)

ὅπου, παρακάμποντας σχεδὸν τὴν ποίηση, ἐκδηλώνεται γυμνὸς ὁ πόνος τοῦ ἀνθρώπου τοῦ ὀριζοντιωμένου—συνθιλιμιμένου καὶ ἔτσι ἐπιπεδωμένου—μέσ στα γεγονότα καὶ τὴν ἱστορία¹.

IV. ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΚΤΙΜΗΣΗ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ

Μένει, ἀνακεφαλαιώνοντας, νὰ ἐξετάσομε ποιά ὑπῆρξε ἡ σημασία αὐτῆς τῆς σχέσης γιὰ τὴν κίνηση τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν μορφῶν τῆς ἐποχῆς καὶ συγκεκριμένα γιὰ τὴν ποίηση τοῦ Βάρναλη. Πῶς ἀνταποκρίθηκε ὁ ἴδιος, ὡς ἰδεολόγος καὶ ὡς ποιητῆς, στα πνευματικὰ αἰτήματα ἐκείνου τοῦ καιροῦ καὶ μὲ ποιοὺς μηχανισμοὺς ἢ ἀνταπόκρισὴ του συντελέστηκε.

Ἐνα ἀπὸ τὰ πρῶτα συμπεράσματά μας εἶναι τὸ ἐξῆς: ὁ σολωμισμὸς τοῦ Βάρναλη δὲν ὑπῆρξε μιὰ αὐθαίρετη ἰδιοτροπία καὶ ἄρα μιὰ κλειστὴ προσωπικὴ του ἐνασχόληση. Ἀποτέλεσε μιὰ γόνιμη παρέμβαση σὲ μιὰ ζύμωση πού συντελεῖται ζωηρὰ γύρω ἀπ' τὸ θέμα, αὐτὰ τὰ χρόνια. Ἐχει δεδομένη ὄχι τὴν ἀφόρμηση ἀπλῶς, ἀλλὰ γύρω του τὸ περιβάλλον, τὴν ἀτμόσφαιρα, τὰ πλαίσια. Ζεῖ καὶ συντελεῖ σὲ μιὰ ἐποχὴ πού σημειώνεται μιὰ ἀναβίωση ἀπὸ πολλὰς πλευρὰς τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν ποίηση καὶ τὴν ποιητικὴ τοῦ Σολωμοῦ. Τὰ ὄρια, ἢ μᾶλλον οἱ ἀκμὲς αὐτοῦ τοῦ ἐνδιαφέροντος, εἶναι ἀκριβῶς «Ἡ ποίηση στὴ ζωὴ μας» (1923) τοῦ Ἀποστολάκη καὶ «Ὁ ἄγνωστος Σολωμὸς» (1925) καὶ

1. Μιὰ καταγραφή καὶ αὐτῶν τῶν ἐπιδράσεων: Ἀπὸ τὴ συλλογὴ του «Ὁ Ἐλεύθερος Κόσμος», στα ποιήματα «Πρόλογος», «Ἡ μαμάκα», «Γάλα ἀντρείας καὶ λεφτεριάς», «Ἡλιε μου», «Ψυχοδύναμη», «Ἡ Ἄγνωστη Ἀτιμία», «Ἡ Πρωτομαγιά τοῦ 1944». Καὶ ἀπὸ τὴ συλλογὴ του «Ὁργὴ λαοῦ», στα ποιήματα «Ἐθνικὴ Πρωτομαγιά», «Πάνθεον Ἐθνικοφροσύνης», «Ἡ Λευτεριά τοῦ Σολωμοῦ», «Ὁ λαὸς δὲν πεθαίνει», «Τὸ Ναὶ τῆς Ἱστορίας».

«Σολωμοῦ Ἀνέκδοτα ἔργα» (1927) τοῦ Καιροφύλα¹. "Ὅχι ὡς βιβλία, ἀλλὰ μέσα ἀπὸ τὸ «πνεῦμα» τοῦ ἑνὸς καὶ ἀπὸ τὴν «ὕλη» τὴν ἀνέκδοτη τοῦ ἄλλου, ὡς μοχλοὶ καὶ κίνητρα αὐτῆς τῆς ἀναβίωσης.

Καὶ εἶναι δραστική, ἀνάμεσά τους, καὶ ἀπόλυτα λειτουργική στὴν ἐποχὴ τῆς ἡ παρέμβαση τοῦ Βάρναλη. Δραστική ὡς ἀντιθεωρία καὶ λειτουργική ὡς ἀντιδημιουργία². Ἰδιαιτέρα ἐπιβάλλεται ὁ θεωρητικὸς ἀντίλογός του πρὸς τὴ θέση καὶ τὸ ὕφος τοῦ Ἀποστολάκη. Μὲ τὰ δύο ἔργα, ἀντιμέτωπα, «Ἡ ποίηση στὴ ζωὴ μας» καὶ «Ὁ Σολωμὸς στὴ ζωὴ μας»³, συγκροτεῖται ἕνας «ἀγώνας λόγων» ποῦ ἡ σημασία καὶ ὁ ἀντίκτυπός του ξεπερνᾷ κατὰ πολὺ τὸ θέμα καὶ τὴν ἐποχὴ του. "Ἐρχεται νὰ συμπαρατεθεῖ, μὲ ἰσοδύναμη ἀξία, πρὸς τοὺς ἄλλους διαλόγους τῆς πνευματικῆς ζωῆς μας, ὅπως λ.χ. ὑπῆρξε ὁ διάλογος Ροῦδη - Βλάχου καὶ Ζαμπέλιου—Πολυλά, στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα. "Ἐχει μάλιστα συνείδηση πὼς ἡ παρέμβασή του εἶναι ἡ ἀποκατάσταση τοῦ τελευταίου ἐκείνου διαλόγου, ἀνανεωμένου καὶ ἐνισχυμένου στίς ἀρχές τοῦ 20ου αἰώνα⁴. Καὶ προπάντων ὀπλισμένου τώρα καὶ μὲ ἰδεολογικὰ ἐπιχειρήματα. Ἀλλὰ σημασία σπουδαιότερη ἔχει, πρὶν ἀπὸ τὰ λόγια καὶ τὰ ἐπιχειρήματα, ἡ πράξις: ὁ ποιητικὸς ἀντίλογός του. Δηλαδή ἡ ἄλλη του ἀντιμετώπιση: «Ἐλεύθεροι Πολιορκημένοι» —«Σκλάβοι Πολιορκημένοι». "Ὅταν μὲ τὰ ὕλικά τοῦ Σολωμοῦ ἀλλὰ μὲ τίς ιδέες τοῦ καιροῦ του προσπαθεῖ νὰ γίνῃ ὁ ἐκφραστής τῆς ἐποχῆς, μὲ μία ποίηση ποῦ ἀποτελεῖ ἀντί/δημιουργία.

"Ἄλλη συμβολὴ του εἶναι ἡ μεταφορὰ τῆς ἰδεολογίας στὴ λογοτεχνία. Ἡ μαρξιστικὴ ἰδεολογία ἄρχισε νὰ μεταφέρεται αὐτὴ τὴν ἐποχὴ καὶ στὴν ἐλληνικὴ πραγματικότητα, γιὰ πρωτογενὴ ἀκόμη ἐκμετάλλευση καὶ χρῆση: μὲ προσοῦρες καὶ συνθήματα στὴν πράξις, μὲ μαθήματα καὶ ἐπιτομὲς τῶν πρώτων δι-

1. Καὶ ἀπ' τὴν πτέρυγα τὴν ἀκαδημαϊκὴ θὰ πρόσθετα τὸ «Ἐκδόσεις καὶ χειρόγραφα τοῦ ποιητοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ» τοῦ Ν. Τωμαδάκη (1935) καὶ τὸ «Κριτικαὶ ἐκδόσεις νεοελληνικῶν λογοτεχνημάτων» τοῦ Ἰ. Συκουτρῆ (1935).

2. Ὡς ἀπόρροια τῆς πρώτης ἐκδηλώνεται, σὲ δύο περιόδους, καὶ ἡ κριτικὴ παρέμβασή του. Ἀμεσα, ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἐκδοσης τοῦ Κ. Καιροφύλα, ἡ μελέτη του «Ἡ ἀξία τοῦ σολωμικοῦ ἔργου» σὲ συνέχειες («Νέα Ἐστία», Β', 3 26 15 Ἰαν. 1928, σσ.102-107, Β', 4, 28, 15 Φεβρ.19, σσ.167, 7,5, 29 1 Μαρτ. 1928, σσ.219-217). Καὶ ὕστερα ἀπὸ τὰ δημοσιεύματα τοῦ Τωμαδάκη καὶ τοῦ Συκουτρῆ, βλ. σημ. 31) μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἄρθρα του μὲ θέματα «Οἱ Στοχασμοὶ τοῦ Ποιητῆ», «Οἱ στενοχώριες τοῦ Πολυλά», «Χαθήκανε ἡ ὄχι;», «Ἡ Γυναίκα τῆς Ζάκυθος» (ἐφημ. «Πρωΐα», 3,9,17,24, 31/10 καὶ 7,14/11, 1938). Καὶ ἡ κριτικὴ αὐτὴ παρέμβασή του προκαλεῖ μιὰ γόνιμη συζήτηση (μὲ ἐπιστολὲς ἢ ἄρθρα, π.χ. τῶν Δ. Μάργαρη, Φ. Μιχαλόπουλου, Λ. Πολίτη).

3. Βλ. σ. 176, σημ. 2.

4. Σημειώνω σχετικὰ—καὶ ὡς δεῖγμα τῆς παλινωδίας του—πὼς στὴν ἀποψη Ζαμπέλου (Σπ. Ζαμπέλιος, Πόθεν ἢ κοινὴ λέξεις τραγουδῶ, Ἀθήνα, 1859), ποῦ ἦταν (ἐπικριτικὴ τῆς μεταφυσικῆς τοῦ Σολωμοῦ), ἀναφέρεται δύο φορές: ὅταν ὡς ἰδεαλιστῆς τὴν ἀντικρούει, γράφοντας «Ὁ Ζαμπ. εἶχε κατηγορήσει τοὺς ἥρωες τοῦ Σολ. ὡς μεταφυσικοὺς, «ἢ ἀνιπτώπους καὶ σκορδοφάγος Σουλιώτισσα κτλ.» Ποιὸς σήμε-

*Ἡ Λεφτεριά τοῦ Σολωμοῦ καὶ ἡ Ἀρετὴ τοῦ Κάλβου,
"Ὅπου «διπλὴ παράδεισο» κι ὅπου «γλυκὸς ὁ ὕπνος»*

(«Ὁ λαὸς δὲν πεθαίνει»)

ἢ καὶ πάλι (ὅπου ἐξυπακούεται στὸ «Ναὶ» τοῦ τίτλου καὶ ὁ Καβάφης):

*Τ' ἀδίκου ὁ Σολωμὸς τὴ Λεφτεριά σου,
τὴν Ἀρετὴ σου ὁ Κάλβος θεοποιοῦσαν*

(«Τὸ Ναὶ τῆς Ἱστορίας»)

ὡς τὴν ἀνειρήνευτη ἐπίκληση τῶν ὀργισμένων γηρατιῶν του, σ' ἓνα ποίημα πού τὸ χρονολογεῖ ὁ ἴδιος 28-11-1973 (ἡμερομηνία τῆς ἐξέγερσης τοῦ Πολυτεχνείου):

*Πῶς τοῦ σπαθιοῦ σου στόμωσεν ἡ κόψη
καὶ πῶς μετρᾷς τὴ γῆ μὲ ἀνύπαρχτη ὄψη;
Κλεισμένη στῶν Ἑλλήνων τὰ ἱερὰ
τὰ κόκκαλά μας, σκοῦζε, Λευτεριά*

(«Ἡ Λευτεριά τοῦ Σολωμοῦ»)

ὅπου, παρακάμποντας σχεδὸν τὴν ποίηση, ἐκδηλώνεται γυμνὸς ὁ πόνος τοῦ ἀνθρώπου τοῦ ὀριζοντιωμένου—συνθλιμμένου καὶ ἔτσι ἐπιπεδωμένου—μέσ στα γεγονότα καὶ τὴν ἱστορία¹.

IV. ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΚΤΙΜΗΣΗ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ

Μένει, ἀνακεφαλαιώνοντας, νὰ ἐξετάσουμε ποιά ὑπῆρξε ἡ σημασία αὐτῆς τῆς σχέσης γιὰ τὴν κίνηση τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν μορφῶν τῆς ἐποχῆς καὶ συγκεκριμένα γιὰ τὴν ποίηση τοῦ Βάρναλη. Πῶς ἀνταποκρίθηκε ὁ ἴδιος, ὡς ἰδεολόγος καὶ ὡς ποιητῆς, στὰ πνευματικὰ αἰτήματα ἐκείνου τοῦ καιροῦ καὶ μὲ ποιούς μηχανισμούς ἢ ἀνταπόκρισὴ του συντελέστηκε.

Ἐνα ἀπὸ τὰ πρῶτα συμπεράσματά μας εἶναι τὸ ἐξῆς: ὁ σολωμισμὸς τοῦ Βάρναλη δὲν ὑπῆρξε μιὰ αὐθαίρετη ἰδιοτροπία καὶ ἄρα μιὰ κλειστὴ προσωπικὴ του ἐνασχόληση. Ἀποτέλεσε μιὰ γόνιμη παρέμβαση σὲ μιὰ ζύμωση πού συντελεῖται ζωηρὰ γύρω ἀπ' τὸ θέμα, αὐτὰ τὰ χρόνια. Ἐχει δεδομένη ὀχι τὴν ἀφόρμηση ἀπλῶς, ἀλλὰ γύρω του τὸ περιβάλλον, τὴν ἀτμόσφαιρα, τὰ πλαίσια. Ζεῖ καὶ συντελεῖ σὲ μιὰ ἐποχὴ πού σημειώνεται μιὰ ἀναβίωση ἀπὸ πολλὰς πλευρὰς τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν ποίηση καὶ τὴν ποιητικὴ τοῦ Σολωμοῦ. Τὰ ὄρια, ἢ μᾶλλον οἱ ἀκμὲς αὐτοῦ τοῦ ἐνδιαφέροντος, εἶναι ἀκριβῶς «Ἡ ποίηση στὴ ζωὴ μας» (1923) τοῦ Ἀποστολάκη καὶ «Ὁ ἄγνωστος Σολωμὸς» (1925) καὶ

1. Μιὰ καταγραφή καὶ αὐτῶν τῶν ἐπιδράσεων: Ἀπὸ τὴ συλλογὴ του «Ὁ Ἐλεύθερος Κόσμος», στὰ ποιήματα «Πρόλογος», «Ἡ μαμάκα», «Γάλα ἀντρίας καὶ λεφτεριάς», «Ἡλιε μου», «Ψυχοδύναμη», «Ἡ Ἀγνωστὴ Ἀτιμία», «Ἡ Πρωτομαγιά τοῦ 1944». Καὶ ἀπὸ τὴ συλλογὴ του «Ὁργὴ λαοῦ», στὰ ποιήματα «Ἐθνικὴ Πρωτομαγιά», «Πάνθεον Ἐθνικοφροσύνης», «Ἡ Λευτεριά τοῦ Σολωμοῦ», «Ὁ λαὸς δὲν πεθαίνει», «Τὸ Ναὶ τῆς Ἱστορίας».

«Σολωμοῦ Ἀνέκδοτα ἔργα» (1927) τοῦ Καιροφύλα¹. Ὅχι ὡς βιβλία, ἀλλὰ μέσα ἀπὸ τὸ «πνεῦμα» τοῦ ἑνὸς καὶ ἀπὸ τὴν «ὕλη» τὴν ἀνέκδοτη τοῦ ἄλλου, ὡς μοχλοὶ καὶ κίνητρα αὐτῆς τῆς ἀναβίωσης.

Καὶ εἶναι δραστική, ἀνάμεσά τους, καὶ ἀπόλυτα λειτουργικὴ στὴν ἐποχὴ τῆς ἡ παρέμβαση τοῦ Βάρναλη. Δραστικὴ ὡς ἀντιθεωρία καὶ λειτουργικὴ ὡς ἀντιδημιουργία². Ἰδιαιτέρα ἐπιβάλλεται ὁ θεωρητικὸς ἀντίλογός του πρὸς τὴ θέση καὶ τὸ ὕφος τοῦ Ἀποστολάκη. Μὲ τὰ δύο ἔργα, ἀντιμέτωπα, «Ἡ ποίηση στὴ ζωὴ μας» καὶ «Ὁ Σολωμὸς στὴ ζωὴ μας»³, συγκροτεῖται ἕνας «ἀγώνας λόγων» ποῦ ἡ σημασία καὶ ὁ ἀντίκτυπός του ξεπερνᾷ κατὰ πολὺ τὸ θέμα καὶ τὴν ἐποχὴ του. Ἐρχεται νὰ συμπαρατεθεῖ, μὲ ἰσοδύναμη ἀξία, πρὸς τοὺς ἄλλους διαλόγους τῆς πνευματικῆς ζωῆς μας, ὅπως λ.χ. ὑπῆρξε ὁ διάλογος Ροῦδη - Βλάχου καὶ Ζαμπέλιου—Πολυλά, στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα. Ἐχει μάλιστα συνείδηση πὼς ἡ παρέμβασή του εἶναι ἡ ἀποκατάσταση τοῦ τελευταίου ἐκείνου διαλόγου, ἀνανεωμένου καὶ ἐνισχυμένου στὶς ἀρχές τοῦ 20ου αἰώνα⁴. Καὶ προπάντων ὀπλισμένου τώρα καὶ μὲ ἰδεολογικὰ ἐπιχειρήματα. Ἀλλὰ σημασία σπουδαιότερη ἔχει, πρὶν ἀπὸ τὰ λόγια καὶ τὰ ἐπιχειρήματα, ἡ πράξις: ὁ ποιητικὸς ἀντίλογός του. Δηλαδή ἡ ἄλλη του ἀντιμετώπιση: «Ἐλεύθεροι Πολιορκημένοι» —«Σκλάβοι Πολιορκημένοι». Ὅταν μὲ τὰ ὕλικά τοῦ Σολωμοῦ ἀλλὰ μὲ τὶς ιδέες τοῦ καιροῦ του προσπαθεῖ νὰ γίνῃ ὁ ἐκφραστής τῆς ἐποχῆς, μὲ μία ποίηση ποῦ ἀποτελεῖ ἀντί/δημιουργία.

Ἄλλη συμβολὴ του εἶναι ἡ μεταφορὰ τῆς ἰδεολογίας στὴ λογοτεχνία. Ἡ μαρξιστικὴ ἰδεολογία ἄρχισε νὰ μεταφέρεται αὐτὴ τὴν ἐποχὴ καὶ στὴν ἐλληνικὴ πραγματικότητα, γιὰ πρωτογενὴ ἀκόμη ἐκμετάλλευση καὶ χρῆση: μὲ μπροσοῦρες καὶ συνθήματα στὴν πράξις, μὲ μαθήματα καὶ ἐπιτομές τῶν πρώτων δι-

1. Καὶ ἀπ' τὴν πτέρυγα τὴν ἀκαδημαϊκὴν θὰ πρόσθετα τὸ «Ἐκδόσεις καὶ χειρόγραφα τοῦ ποιητοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ» τοῦ Ν. Τωμαδάκη (1935) καὶ τὸ «Κριτικαὶ ἐκδόσεις νεοελληνικῶν λογοτεχνημάτων» τοῦ Ἰ. Συκουτρῆ (1935).

2. Ὡς ἀπόρροια τῆς πρώτης ἐκδηλώνεται, σὲ δύο περιόδους, καὶ ἡ κριτικὴ παρέμβασή του. Ἄμεσα, ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἐκδοσης τοῦ Κ. Καιροφύλα, ἡ μελέτη του «Ἡ ἀξία τοῦ σολωμικοῦ ἔργου» σὲ συνέχειες («Νέα Ἔστια», Β', 3 26 15 Ἰαν. 1928, σσ.102-107, Β', 4, 28, 15 Φεβρ.19, σσ.167, 7,5, 29 1 Μαρτ. 1928, σσ.219-217). Καὶ ὕστερα ἀπὸ τὰ δημοσιεύματα τοῦ Τωμαδάκη καὶ τοῦ Συκουτρῆ, βλ. σημ. 31) μιὰ σειρά ἀπὸ ἄρθρα του μὲ θέματα «Οἱ Στοχασμοὶ τοῦ Ποιητῆ», «Οἱ στενοχώριες τοῦ Πολυλά», «Χαθήκανε ἢ ὄχι;», «Ἡ Γυναίκα τῆς Ζάκυθος» (ἐφημ. «Πρωτὰ», 3,9,17,24, 31/10 καὶ 7,14/11, 1938). Καὶ ἡ κριτικὴ αὐτὴ παρέμβασή του προκαλεῖ μιὰ γόνιμη συζήτηση (μὲ ἐπιστολές ἢ ἄρθρα, π.χ. τῶν Δ. Μάργαρη, Φ. Μιχαλόπουλου, Λ. Πολίτη).

3. Βλ. σ. 176, σημ. 2.

4. Σημειῶνω σχετικὰ—καὶ ὡς δεῖγμα τῆς παλινωδίας του—πὼς στὴν ἀποψη Ζαμπέλου (Σπ. Ζαμπέλιος, Πόθεν ἢ κοινὴ λέξεις τραγουδῶ, Ἀθῆνα, 1859), ποῦ ἦταν (ἐπικριτικὴ τῆς μεταφυσικῆς τοῦ Σολωμοῦ), ἀναφέρεται δύο φορές: ὅταν ὡς ἰδεαλιστῆς τὴν ἀντικρούει, γράφοντας «Ὁ Ζαμπ. εἶχε κατηγορήσει τοὺς ἥρωες τοῦ Σολ. ὡς μεταφυσικοὺς, «ἢ ἀνιπτώπους καὶ σκορδοφάγους Σουλιώτισσα κτλ.» Ποιὸς σήμε-

δαξάντων. Για τή χρήση τοῦ ἐπαναστάτη καὶ γιὰ τὴν ἀνάλυση τῶν φαινομένων ἀπ' τοὺς πρώτους θεωρητικούς μας. Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἐντάσσεται ἡ σκέψη τοῦ Σκληροῦ καὶ τοῦ Κορδάτου. Καὶ ὁ Βάρναλης θὰ ἀκολουθήσει τὸ παράδειγμα τους. Δὲν ἐμπνέεται ἀπευθείας ἀπ' τὴν τρέχουσα ἐμπειρία τῶν κοινωνικῶν ἀγώνων. Παρὰ σχεδιάζει μὲ πολλὴ περίσκεψη μιὰ σύνθεση, ὅπου ἀναλύει, ἐπιστημονικὰ θὰ λέγαμε, τὸ πρόβλημα. "Ὅπως ἀναλύει, ἐπιστημονικὰ, ἀπ' τοὺς δύο παραπάνω ὁ ἓνας τὰ κοινωνικὰ καὶ ὁ ἄλλος τὰ ἱστορικὰ φαινόμενα. Ἄλλὰ ἐδῶ χρειάστηκε ἡ θεωρία νὰ μεταφερθεῖ καὶ νὰ μετατραπεῖ σὲ ποίηση. Δηλαδή χρειάστηκε ἡ μετάπλάσή της σὲ κατηγορία καὶ σὲ γλώσσα ἄλλου γένους. Γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, τῶν πρωτογενῶν ἐφαρμογῶν τῆς θεωρίας, ἡ μετατροπὴ τῆς ἰδεολογίας σὲ λογοτεχνία, ἀπ' τὴ μιὰ στὴν ἄλλη σύνθεση, διαδικασία πού ἀπαιτεῖ μιὰ δευτερογενὴ νοητικὴ ἐπεξεργασία, ἀποτέλεσε φιλόδοξη προσπάθεια τοῦ Βάρναλη.

Τὴν ἐπιχειρεῖ πρώτη φορὰ στὴ συλλογὴ «Τὸ Φῶς πού καίει». Ἄλλὰ ἐκεῖ προτρέχει ἀκόμη ἡ λογικὴ τῆς ἰδεολογίας: καὶ τὰ σχήματα εἶναι θεωρητικὰ καὶ τὰ σύμβολα ἀφηρημένα καὶ ἡ διαλεκτικὴ τῶν ἀντι/θέσεων μοιάζει μὲ σκιμαχία ἰδεῶν. Ἡ ἐπεξεργασία τοῦ ὑλικοῦ γίνεται πληρέστερα στὴ σύνθεση πού τώρα μελετοῦμε. Φαίνεται ἡ σχέση ἀλλὰ φαίνεται καὶ ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν προηγούμενη, μὲ μιὰ σειρά πρωτοβουλίες. Ἄναφέρω δύο, τὶς σημαντικότερες: καὶ ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ἡ θέση καὶ τὸ θέμα ἀναπτύσσονται μέσα ἀπὸ τὸ πρόσχημα τοῦ μύθου. Ἄλλὰ ἐδῶ ὁ μύθος ἀποκτᾶ ὑλικότερα στηρίγματα, στὴν ἱστορία. Εἶναι ἐκτὸς ἀπ' τὴ Χριστιανικὴ μυθολογία, ἡ «λανθάνουσα» ἐπανάσταση τοῦ 21 καὶ ἡ ἀποσβεσμένη ἔξοδος πρὸς τὴν ἐλευθερία τοῦ Μεσολογγίου, γιὰ νὰ δηλωθεῖ ἓνας πόλεμος παγκόσμιος καὶ ἡ σύγχρονὴ ἔξοδος πρὸς τὴν κοινωνικὴ ἐλευθερία καὶ ἐπανάσταση πού γνώρισε ἡ γενιὰ τοῦ ποιητῆ. Πρόσχημα στὸ πρόσχημα λοιπόν, γιὰ νὰ δοθεῖ, σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχές πού ἀκολουθεῖ, ἀπροσχημάτιστα, ἡ ἱστορικὴ ἀνάλυση τῶν συμπτωμάτων καὶ τῶν δύο ἐπαναστάσεων. Καὶ ἡ ἄλλη σχέση καὶ πρωτοβουλία του: καὶ ἐδῶ καὶ ἐκεῖ τὰ πρόσωπα τοῦ Βάρναλη εἶναι ἔτοιμοι φορεῖς τῶν ἰδεῶν. Ἄλλὰ ἐδῶ, καὶ πάλι σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχές καὶ μὲ τὴ μεθοδολογία πού ἀκολούθησε, τοῦ προσφέρονται καὶ ἐκεῖνα σὲ ἄλλη ἀνάλυση,

ρα ἐνδιαφέρεται τί πραγματικὰ ἦταν οἱ Σολ.; Γιατί ὁ Σολ., πολὺ καλύτερα ἀπὸ τὴν καθημερινὴ πείρα τὴν ὁποία μποροῦσε νάχει ὁποιοσδήποτε, ἐγνώρισε ἀπὸ κοντὰ τοὺς Σουλιώτες, δηλ. τοὺς εἶδε μὲ μάτια καθημερινά· ὁ Σολ. εἶδε τὴ σημασία τῆς ἀντίφασής τους, τὴ γενικότητα τῆς σημασίας αὐτῆς· ἐπομένως εἶδε τὴν ἀλήθεια, ἐνῶ ὁ Ζαμπ. εἶδε μόνο τὴν ἐπιφάνειά τους· ὁ Σολ. ἦταν προφήτης, ὁ Ζαμπ. ἱστορικός» («Ση.θ'») καὶ ὅταν μὲ τὴν ἰδεολογικὴ μεταστροφή του τὴν ἐπικροτεῖ, παλινωδώντας «...μόνο ἓνας ἄνθρωπος ὡς τώρα βρέθηκε μὲ στοιχειώδη αἴσθηση τοῦ κοινοῦ μυαλοῦ νὰ διαμαρτυρηθεῖ, πού γίνεται μεταφυσικὴ φιλόσοφος ἡ «ἀνιπτώπους καὶ σκορδοφάγος Σουλιώτισσα», ὁ Σπ. Ζαμπέλιος» («Ἡ πραγματικὴ ἔξοδος τοῦ Μεσολογγίου»).

τώρα τῆς κοινωνικῆς ψυχολογίας. Ὅλα τους—καὶ ἡ μάνα καὶ ὁ προδότης καὶ ὁ πιστὸς βασανιζόμενος καὶ ὁ ἄπιστος λαός, καὶ ὁ ἄντρας τοῦ πολέμου καὶ ἡ γυναίκα τοῦ σπιτοῦ, καὶ ὁ ἀντάρτης τοῦ παλιοῦ καιροῦ καὶ ὁ πολεμιστὴς καὶ ὁ στρατολογημένος τοῦ καιροῦ μας, καὶ ὁ «σκεφτικιστὴς» καὶ ὁ «τρελός»—εἶναι, πίσω ἀπὸ τὰ «στημένα» σκηνικά, ὄχι ἥρωες, ἀλλὰ ἀντιήρωες καὶ θύματα.

Σὲ ὅλα αὐτὰ ἐξυπακούεται ὁ Σολωμός. Καὶ στὸ θέμα τῆς ἐξόδου καὶ στὴ θέση τοῦ ἠρωισμοῦ. Εἶναι, στὴν ἀκμὴ τῆς ὀριμότητάς του, ἡ μεγάλη ἀφόρμησή του καὶ ὁ προγραμματισμένος του ἀντίποδας. Καὶ ἀπὸ δῶ προκύπτει καὶ ἡ τελευταία του πρωτοβουλία, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ οὐσιῶδες γνῶρισμα ποιητικῆς ἀρχῆς στὴν ἔμπνευση καὶ τὴν ἐκτέλεση τῆς ἔμπνευσης στὸν Βάρναλη. Καὶ ἡ ἀρχὴ αὐτὴ εἶναι ἡ ἰδιοποίηση καὶ ἡ ἀναίρεση. Τὸ διατυπώσαμε ἐπανειλημμένα καὶ σ' αὐτὴ καὶ σ' ἄλλες προηγούμενες μελέτες: ἔχει τὴν ἀνάγκη ὡς ποιητὴς νὰ πατᾶ σὲ μιὰ πηγὴ, συχνὰ σπουδαία γιὰ νὰ ἀναπτύξει, μὲ τὶς δυὸ μεθόδους, τῆς κοινωνικῆς καὶ ψυχολογικῆς ἀνάλυσής του, τὴ δική του, καθὼς εἶπαμε, ἀντι/ποίηση: νὰ ἀντιδράσει στὴν ἐπίδραση, μὲ τὴν τακτικὴ, καθὼς τονίσαμε, ἐνὸς ἀντιδραστήρα.

Μὲ ὅλα αὐτὰ ὁ Σολωμός καὶ ὁ σολωμισμὸς ὑπῆρξε στὴν ἀκμὴ τῆς ὀριμότητάς του ἓνα «δοκίμιν», γιὰ τὴν ἀσκηση τῆς σκέψης καὶ τοῦ λυρισμοῦ τοῦ Βάρναλη. «Δοκίμιν»—ἢ «δοκίμιον»—μὲ τὴν ἔννοια μὲ τὴν ὁποία ἡ λέξη ἀπαντᾶ στὰ μεταμεσαιωνικὰ δημοτικὰ μας κείμενα¹, ἀπ' ὅπου ἴσως θὰ τὴν πῆρε, ἐκτὸς ἂν τὴ συνάντησε λαλούμενη ἀλλ' ἀθησαύριστη στὸ περιβάλλον τοῦ ὁ Σολωμός. Καὶ εἶναι ἀξιοσημεῖωτη ἡ σύμπτωση τῆς ἴδιας λέξης, ἀντλημένης ἴσως ἀπὸ ἀνάλογη πηγὴ στὴν ποίηση τοῦ Βάρναλη. Γιατὶ δὲν εἶχε δημοσιευτεῖ στὴν ἐποχὴ τοῦ ἡ παραλλαγὴ τοῦ «Κρητικοῦ»:

ξέρω δοκίμι[ον] εἶν' ἡ ζωὴ· εἴμαστε ξένοι κάτω

(Αὐτόγραφα Α', 372 α', 27)

ὅταν στὴν ἀρχὴ τῆς ἐπαφῆς του μὲ τὴν ποίηση τοῦ Σολωμοῦ, ἔγραφε καὶ ὁ Βάρναλης:

τὰ δοκίμια

τὰ πήδαα μόνος μὲ τὸν ἑμαυτό μου.

(«Προσκυνητῆς», XI, 11-2)

Καὶ ἀκολούθησε μὲ αὐτὴ τὴν παλμοδότηση ἢ ἀνάπτυξη τῆς ἰδεολογικῆς πρωτοβουλίας του. Μάλιστα ἡ πρόοδος τῆς σχέσης του εἶχε τὴν πορεία ποὺ προ-

1. Βλ. π.χ. πρῶχειρα δείγματα στὸ Ε. Κριαρᾶ, «Λεξικὸ τῆς Μεσαιωνικῆς Δημοτικῆς Γραμματείας (1100-1669)», Ε', σσ. 174-5:

Εὔρηκε τοὺς Σαρακηνοὺς δοκίμιν ἀπηδοῦσαν

ἢ:

Ἦρε καὶ τοὺς Σαρακηνοὺς δοκίμια κι' ἐσηκῶναν.

διαγράψαμε: στην αρχή ή συναναστροφή του με την ποίηση του Σολωμού τον απάλλαξε από την ασφυκτική περίπτυξη της αθηναϊκής σχολής. Στη συνέχεια ο διάλογος μαζί του βάθυνη τη λυρική του φύση και του έδωσε τη δύναμη και το δικαίωμα να αντιπαρατεθεί προς το ιδεολόγημα του Σολωμού. Και αντιπαρατίθεται επίκαιρα, με όλη την όρμη των νέων ιδεών και τη φωνασκία του κηρύγματός τους. Έτσι εντάσσεται στη ζήτηση του Σολωμού, την κοινή στην εποχή του πρώτου και του δεύτερου μεσοπολέμου, όπως ο Αύγερης και ο Μελαχρινός, όπως ο Σικελιανός (και πίσω του ο Σπ. Πασαγιάννης). Και όμως με μία θεωρητική αυτός προσέγγιση: στην περίπτωσή του ή ζήτηση του Σολωμού γίνεται «δικίμιν» για την ποίηση, δηλαδή αγώνισμα άντοχής και αναβάπτισης «ιδεολογούντος» λυρισμού του.

Θά μπορούσε πιθανότατα να γίνει και «δοκίμιν» για την πρόζα του, δηλαδή αγώνισμα αναβάπτισης της σάτιρας. Θά μπορούσε, αν είχε δημοσιευθεί στην εποχή της «Η Γυναίκα της Ζάκυνθος». «Αν είχε δημοσιευθεί «Η Γυναίκα της Ζάκυνθος», έγραφε ο ίδιος, θά μπορούσε κανείς να υποθέσει πως αλλιώςτικη θά ήταν σήμερα ή εξέλιξη του πεζού μας λόγου [...] Με τη «Γυναίκα της Ζάκυνθος» ο Σολωμός δέν είναι πια μονάχα ο πρώτος μας μεγάλος λυρικός, παρά ο πρώτος μας μεγάλος πεζογράφος κι ο πρώτος μας μεγάλος σατιρικός». Θά μπορούσε και ή δική του σάτιρα να γίνει από πηγαία καταγωγική, από σκόπιμη καθολική και από προγραμματισμένη δραματική στους στόχους της. Πιθανότατα, αν είχε εύτυχήσει να γνωρίσει και την ενδιάμεση ανάπτυξη του είδους, με άφετηρία τέτοιο παλμοδότη. Άλλωστε ο Βάρναλης υπήρξε—άλλη διαφοροποίηση από τους συγχρόνους του—φύση λυρική συνάμα και σατιρική. Και, αντίθετα απ' τη θέση του προτύπου του, πρόθεσή του ήταν να φωτίσει και την όμορφα και την άσχήμια: να ύμνήσει την κρυμμένη όμορφα μες στην κοινωνική άσχήμια και να στηλιτεύσει αποκαλύπτοντας την κρυμμένη μες στη θεωρούμενη όμορφα των ιδεών άσχήμια.

Τελειώνω με μιá χαρακτηριστική αντιπαραβολή της σχέσης Σολωμού και Βάρναλη. Μιá αντιπαραβολή που άπαντá στην άπορία πώς μπορεί να έξηγηθεί μιá τέτοια σχέση, δεδομένου ότι παρατηρείται μεταξύ τους φαινομενικά μιá έλλειψη έκλεκτικής συγγένειας στο ύφος και ταυτόχρονα μιá φανερή αντίθεση ιδεών στην κοσμοθεωρία τους. Η άπάντηση λοιπόν είναι έξής: για τον Βάρναλη ο Σολωμός υπήρξε, ό,τι υπήρξε και γι' αυτόν ή Κρητική παράδοση της ποίησης· άλλωστε εκείνος του χρησίμευσε ως είσηγητής του κρητικού και του δημοτικού μοντέλου ύφους. Και ως προς την αντίθεση των ιδεών ή μάλλον την αντιστροφή του σχήματός τους, ή αντιπαραβολή άς μη θεωρηθεί άσέβεια: ανεξάρτητα από τις κατηγορίες άλλου γένους και απ' τ' άσύγκριτα μεγέθη, για τον Βάρναλη ιδεολογικά ο Σολωμός λειτούργησε όπως για τον Μάρξ, θά λέγαμε, ο Έγγελος.

